

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет економіки і управління

Кафедра економіки і підприємництва

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

на тему

"Механізми функціонування соціальної сфери України у військовий період"

другий (магістерський) рівень

спеціальність 051 Економіка

Виконав: здобувач групи ЕК-21зм _____ М.П. Надулічний
(підпис)

Керівник _____ К. І. Сєребряк
(підпис)

Завідувач кафедри _____ І. М. Семененко
(підпис)

Рецензент _____

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет економіки і управління
Кафедра економіки і підприємництва

Другий (магістерський) рівень
спеціальність 051 Економіка

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

“ _____ ” _____ 2022 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ
ВИЩОЇ ОСВІТИ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ

Надулічному Миколі Петровичу

1. Тема роботи "Механізми функціонування соціальної сфери України у військовий період"
Керівник роботи Серєбряк Ксенія Ігорівна, д.е.н., професор,
затверджений наказом університету від 20 вересня 2022 року № 128/01
2. Строк подання здобувачем роботи 7 листопада 2022 р.
3. Вихідні дані до роботи: 3.1. Наукова та навчальна література. 3.2. Статистичні дані щодо об'єкту та предмету дослідження. 3.4. Дані про стан досліджуваного об'єкту. 3.5. Нормативно-правові акти, теоретичні та методичні джерела за темою кваліфікаційної роботи.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) 4.1. Викладення результатів теоретичних та методичних досліджень за темою. 4.2. Аналіз стану об'єкту дослідження. 4.3. Розробка рекомендацій та пропозицій щодо удосконалення об'єкту дослідження.
5. Перелік графічного матеріалу: Таблиці, рисунки та інший демонстраційний матеріал

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання 21.09.2022 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної магістерської роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Аналіз літератури з тематики магістерської роботи	Вересень 2022 р.	
2	Робота над розділом 1	Вересень 2022 р.	
3	Робота над розділом 2	Жовтень 2022 р.	
4	Робота над розділом 3	Жовтень 2022 р.	
5	Робота над вступом та висновками	Листопад 2022 р.	
6	Оформлення роботи, підготовка демонстраційного матеріалу та доповіді	Листопад 2022 р.	

Здобувач _____ М. П. Надулічний
(підпис)Керівник роботи _____ К. І. Серебряк
(підпис)

РЕФЕРАТ

Текст: 137 с., 9 рис., 2 табл.

У магістерській роботі було розроблено та обґрунтовано принципи розбудови соціальної сфери України у військовий період; визначення сутності соціальної сфери та з'ясування її місця і ролі у трансформаційних перетвореннях, прийнятності використання моделі соціального ринкового господарства у військовий період.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА, ЕКОНОМІКА, КОНКУРЕНТНА ПОЛІТИКА,
ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ, РЕСУРСИ, ФІНАНСУВАННЯ,
СПОЖИВЧИЙ БЮДЖЕТ, ДОХОДИ, ВИРОБНИЦТВО

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У РИНКОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ	7
1.1. Економічні принципи функціонування соціальної сфери.....	7
1.2. Проблематика функціонування соціальної політики держави	18
1.3. Концепція та характеристики соціального ринкового господарства в теорії і практиці	36
Висновки до 1 розділу	49
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ ВПЛИВУ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ НА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ	51
2.1. Роль конкурентної політики у розвитку соціальної сфери.....	51
2.2. Проблема економічної ефективності у соціальній сфері.....	62
2.3. Економічна ефективність як ключовий фактор рівня життя.....	70
Висновки до 2 розділу	86
РОЗДІЛ 2 ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ Ошибка! Закладка не определена.	
3.1. Місце соціальної сфери у трансформаційних перетвореннях Ошибка! Закладка не определена.	
3.2. Економічні аспекти розвитку соціальної сфери Ошибка! Закладка не определена.	
3.3. Проблеми формування ефективного механізму функціонування соціальної сфери..... Ошибка! Закладка не определена.	
Висновки до 3 розділу	Ошибка! Закладка не определена.
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92

ВСТУП

На сучасному етапі трансформаційних перетворень в Україні особливої ваги набувають соціальні аспекти ринкових реформ. Аналіз стану і концепцій реформування національної економіки дозволив зробити висновки, що у період становлення ринку не були визначені конкретні цілі трансформації економічної системи; наукові прогнози мало враховували соціальну спрямованість економічних змін і наслідки їх впливу на соціально-економічний розвиток країни у цілому і соціальну сферу зокрема.

Метою магістерської роботи є комплексна теоретична розробка та обґрунтування принципів розбудови соціальної сфери України у перехідний період; визначення сутності соціальної сфери та з'ясування її місця і ролі у трансформаційних перетвореннях, прийнятності використання моделі соціального ринкового господарства у вітчизняних умовах.

Об'єктом дослідження є соціальна сфера як багатоаспектне явище, складова системи життєзабезпечення населення; структура соціальної сфери, теоретичні, методологічні і прикладні аспекти формування рівня життя населення у перехідний період.

Предмет дослідження - сукупність соціально-економічних відносин і причинно-наслідкових зв'язків з приводу формування принципів розбудови соціальної сфери у перехідний період.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є діалектичний спосіб пізнання процесів і явищ, який характеризує закономірності розвитку соціально-економічних відносин. При вивченні фундаментальних основ соціальної сфери використовувалися об'єктивний і суб'єктивний підходи до тлумачення соціально-економічних явищ і процесів.

Магістерська робота становить 136 сторінки, містить 2 таблиці, 9 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ У РИНКОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1.1. Економічні принципи функціонування соціальної сфери

Суспільний розвиток останніх десятиліть проходить на фоні активізації людського фактора і відповідного зростання ролі соціального чинника в економіках усіх цивілізованих країн. На нашу думку, це свідчить про поглиблення процесу соціалізації, що вимагає з'ясування сутності цього явища.

У контексті досліджуваної проблеми функціонування соціальної сфери слід визначити сутність поняття “економічні принципи”. Економічні принципи розуміють як “теоретичні узагальнення, що містять певні допущення, усереднення, які відображають загальні тенденції розвитку економічної системи” [1, с.35]. Подібно з економічними законами економічні принципи відбивають взаємозв'язки економічних процесів і явищ, у той же час, на відміну від економічних законів, вони є менш стійкими і носять не такий обов'язковий характер.

Сучасна економічна теорія розглядає соціалізацію економіки як фундаментальну закономірність суспільного розвитку і схильна простежувати її дію з моменту “появи людини на Землі”, коли “спільне виготовлення знарядь праці і їх цілеспрямоване застосування ... стають в основі ... виникнення ... законів соціальних відносин, які обумовлені спільним розвитком і удосконаленням засобів праці, неперервним зростанням суспільного виробництва” [2, с.15]. Хоча ряд вітчизняних науковців процес соціалізації зводить до “поступового еволюційного наповнення ... економічної системи капіталізму соціалістичним змістом” [3, с.414].

На нашу думку, соціалізацію слід розглядати як багатоманітність видів і форм розвитку соціально-економічних відносин соціуму, що виражається через внутрішні суперечності продуктивних сил і виробничих відносин. Проявом цього є зміни у змісті праці й у відносинах власності на засоби виробництва та їх взаємозв'язок і взаємовплив на систему життєзабезпечення населення.

Саме соціальну економіку на сьогодні вважають пріоритетною науковою областю економічної науки, яка “гармонійно поєднує загальнодержавні інтереси з інтересами різних верств і груп населення” [4, с.8]. Тому соціальну економіку можна визначити як науку про шляхи і способи забезпечення соціально орієнтованого економічного зростання на фоні економічно орієнтованого соціального розвитку.

Генеральний напрям розвитку тенденцій соціалізації пов'язаний з рухом до постіндустріальної економіки, з підвищенням ролі людини, її духовних цінностей, здібностей, знань, досвіду у виробництві, які дозволяють їй активізувати свою діяльність та визначити місце в економічній системі. Відбувається переміщення акцентів переважно з інтересів держави на інтереси індивіда. Тому у науковій літературі сутність процесу соціалізації саме економіки розкривається, в основному, через такі тенденції, як:

- 1) соціалізація умов виробництва (поєднання виробників і власників засобів виробництва в одній особі);
- 2) соціалізація праці (перетворення її із засобу заробляння грошей на засіб самореалізації індивіда);
- 3) соціалізація результатів виробництва (перерозподіл ВВП відповідно до суспільних потреб з метою зменшення соціальної нерівності, розвиток інститутів соціального захисту населення тощо) [5, с.31; 6, с.10].

Безперечно, процес соціалізації відбувався і за радянських часів. Однак, соціалізація у плановій економіці носила переважно зрівняльний характер. З одного боку, усім членам суспільства гарантувалися права на

працю, на певний рівень споживання, на безплатну освіту й охорону здоров'я, соціальне забезпечення тощо. З іншого, – соціалізація набула практично єдиної форми реалізації – державної власності на засоби виробництва. Загалом і сам зміст соціалізації в умовах тоталітарної економіки трактувався як державна милість [7, с.144]. Ринкова трансформація руйнує таку систему відносин (що саме по собі, як і будь-яке руйнування, не можна вважати однозначно позитивним процесом) передусім за допомогою процесу соціалізації капіталу – участі працівників у власності за допомогою акцій або розповсюдження акцій серед населення.

Теоретичне обґрунтування такого явища зустрічаємо у концепції “дифузії власності” або “демократизації капіталу”. Вона була сформована у 50-ті роки ХХ ст. у США (А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж. М. Кларк, Дж. Гелбрейт, М. Сальвадорі та ін.) й отримала широке розповсюдження у Західній Німеччині, Австрії, Англії, Італії та інших розвинених країнах. Провідна ідея цієї концепції – соціалізація економіки шляхом перерозподілу прав власності через розвиток акціонерної власності, кооперативної, власності товариств, громадських організацій. Завдяки цьому на сучасному етапі процеси соціалізації економіки активізувалися у багатьох країнах, започаткувавши формування нової закономірності у розвитку ринкових відносин власності. Провідну роль у цім відіграє акціонерна власність, яка формується на основі добровільного об’єднання грошових коштів різних верств населення і стає базою більш ефективного й успішного функціонування капіталу в усіх сферах економіки, про що можуть свідчити численні наукові дослідження [8–11].

Припускається, що з отриманням частки власності має змінюватися становище працівників, оскільки вони, як співвласники підприємств, можуть брати участь в управлінні, зацікавлені у вищій продуктивності праці і прибутковості, а привласнюючи прибуток і примножуючи свою власність, вони можуть підвищувати свій життєвий рівень. Разом з тим, досвід

трансформаційних економік, у тому числі й України, засвідчує, що більшість акціонерів володіють надзвичайно малою кількістю акцій, тому фактично ніякої участі в управлінні акціонерними товариствами не беруть і власниками себе не відчують. Така неможливість реальної участі у справах компанії по суті перетворює працівників у звичайних найманих робітників. Втрачаючи реальну власність, працівники до того ж можуть стати об'єктом управлінського свавілля, що може свідчити про новий вид експлуатації.

Натомість справжніми власниками акціонерних підприємств відчують себе їх вищі управлінці і крупні акціонери, так як основна частина акцій зосереджується у їхніх руках. Концентрація акціонерного капіталу об'єктивно веде до того, що основним інтересом вищезазначених суб'єктів стає збереження влади на підприємствах і недопущення до управління інших осіб, насамперед власників із числа працівників. Тому на сучасному етапі акціонерну власність слід визнати з одного боку розпиленою, розосередженою серед безлічі дрібних акціонерів, а з іншого – інсайдерською.

Досвід країн з ринковою економікою свідчить також про необхідність розвитку та співіснування різних форм власності. Адже є галузі (наприклад, сфера обслуговування населення), які можуть ефективно розвиватися лише на основі приватної власності. У той час високотехнологічні галузі, як правило, вимагають усупільнення як у масштабі держави, так і в рамках окремого колективу, зокрема через акціонування (наприклад, залізничні і транспортні перевезення, зв'язок). Приватна власність у ході функціонування набуває окремих рис суспільного характеру, що проявляється у сплаті обов'язкових внесків до фондів соціального страхування, податків до бюджетів, ренти тощо.

Мають місце обґрунтовані прогнози і щодо істотних зрушень у сфері власності через появу нових об'єктів власності (знання, інформація,

технології), у зв'язку із чим пріоритетного значення у процесі соціалізації економіки набуває розвиток освіти і науки, а отже й соціальної сфери.

На нашу думку, соціалізація капіталу у трансформаційній економіці України перебуває на етапі формування, що викликає “розриви в соціальній тканині суспільства” [5, с.31]. Проявом цього стала соціальна незахищеність широких верств населення і випадання з нормального процесу життєдіяльності цілих суспільних груп. Нейтралізувати соціальну напруженість, яка викликана такими трансформаційними потоками, як переструктурування і процес первісного нагромадження капіталу певною мірою може соціалізація економіки.

Взаємопов'язані трансформаційні потоки можуть як посилювати негативні наслідки один одного (первісне нагромадження капіталу провокує соціально-майнову диференціацію), так і нейтралізувати їх за рахунок соціалізації, якою управляє держава, з наданням пріоритету інституціональним механізмам регулювання господарського життя через оподаткування, кредити, інвестиції, антимонопольне законодавство, фінансування соціальних програм тощо. Ці механізми повинні враховувати соціально-економічні, демографічні, психологічні й інші особливості економічних агентів та забезпечувати “високий індекс соціальної ринкової економіки, яка спрямована на підвищення рівня і якості життя усіх громадян” [4, с.8].

Стосовно соціалізації праці, яка передбачає перетворення її із засобу заробляння грошей на засіб самореалізації індивіда, то цей аспект передбачає рух по ієрархії потреб від нижчого рівня – задоволення фізіологічних потреб людини, до вищого – її самовдосконалення і самореалізації. Соціалізація праці може реалізовуватися, коли людина матиме можливість працювати відповідно до своїх здібностей, нахилів, бажань, отриманою освітою. Ця сукупність виступає факторами творчої потенції індивіда. На перший план виходить творчий елемент (не просто накопичення нових знань і навичок у

процесі трудової діяльності, але й уміння їх творчо застосовувати), що по суті свідчить про вироблення ноу-хау. Цьому значною мірою сприяє рівень розвитку соціальної сфери, зокрема базових її елементів – системи освіти, охорони здоров'я, сфери культури. На нашу думку, процес соціалізації праці у сучасних вітчизняних умовах перебуває на етапі формування, так як переважна більшість населення, зважаючи на отримувані доходи, має реальну можливість задовольняти тільки первинні потреби.

На нашу думку, соціалізація, як одна з визначальних тенденцій соціально-економічного розвитку, що виявляється через соціальну переорієнтацію економіки, процеси гуманізації та гуманітаризації праці, пом'якшення соціально-майнової диференціації пронизує систему життєзабезпечення населення. Сучасна економічна наука звернулася до розробки проблем розвитку ефективної системи життєзабезпечення населення як умови задоволення багатоманітних потреб індивіда. З підвищенням цінності життя людини і ролі інтелектуального капіталу пріоритетного значення набувають проблеми соціального прогресу суспільства як важливого чинника стабільності у внутрішньому і зовнішньому середовищах, розвитку індивіда, як найбільш значущого економічного ресурсу. Особливо це стосується економік перехідного типу, до яких належить і сучасна Україна, ринкове трансформування економіки якої у 90-х роках ХХ ст. негативно вплинуло на життєвий рівень переважної більшості населення, ускладнило вибір шляхів соціальної орієнтації вітчизняного виробництва, підірвало авторитет країни на міжнародній арені.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що проблема життєзабезпечення населення так чи інакше хвилювала представників економічної теорії, соціології, філософії. А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, К. Маркс, Дж. М. Кейнс, В. Парето, Л. Вальрас, А. Пігу, М. Фрідмен, А. Бергсон, П. Самуельсон, І. Валлерстайн, Ф. Фукуяма, В. Іноземцев, Г. Слезінгер та ін. – це далеко не весь перелік науковців різних економічних і

соціологічних шкіл та напрямів [4; 12–19]. У їхніх роботах проглядаються спроби визначення сутності поняття “життєзабезпечення населення” через використання термінів “багатство”, “благо”, “добробут”, “рівень життя”, “якість життя”, “матеріальне забезпечення”, “життєдіяльність” тощо та з’ясування його взаємозв’язку і взаємовпливу із суспільним виробництвом.

Ці поняття активно використовуються й у сучасних наукових доробках. У науковому дослідженні ми також будемо оперувати вищезазначеними термінами, які розкривають сутність окремих, а не сукупних явищ системи життєзабезпечення людини як умови стабільного соціально-економічного розвитку країни. Слід зазначити, що сучасні вітчизняні науковці, які займаються вивченням соціальної проблематики, не зосереджують належну увагу на дослідженні цілісного поняття “життєзабезпечення населення”, а тлумачні економічні словники та енциклопедії взагалі ігнорують наявність цього терміну [3; 20–23].

Тож для подальшого викладення досліджуваної проблеми наукової роботи, доцільно визначити сутність поняття “життєзабезпечення населення”. На нашу думку, це поняття має тлумачитися у широкому і вузькому значеннях. Так, у широкому значенні – це сукупність економічних, соціальних, політичних, правових, демографічних, культурно-духовних, екологічних й інших факторів, процесів і явищ, з однієї сторони, та виробництва, з іншої, результати взаємодії яких впливають на демографічну ситуацію, трудові ресурси і кваліфікацію робочої сили, освітній рівень і стан здоров’я населення, продуктивність праці, платоспроможність, структуру споживання, заощадження, соціальний захист тощо, що врешті приводить до задоволення потреб населення і визначає рівень життя суспільства. Тому проблема життєзабезпечення населення зводиться, в основному, до комплексу прямих і зворотних зв’язків усередині системи, яка здатна саморозвиватися. У вузькому розумінні – це комплекс фізичних, розумових, творчих та інших зусиль індивіда, його знань і умінь, акумуляція яких

дозволяє спрямовувати їх на задоволення різного роду потреб і підтримувати нормальні, з точки зору індивіда, життєві стандарти.

На нашу думку, серед основних факторів, які справляють вплив на життєзабезпечення населення чільне місце належить соціальній сфері. Всебічний аналіз цього визначального фактору розвитку вимагає визначення сутності поняття “соціальна сфера”, з’ясування економічних принципів її функціонування у централізовано-плановій та ринковій економічних системах.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що ринковий вибір завжди ґрунтується на взаємозв’язку економічних і соціальних явищ: з одного боку, економічна сфера є основою системи життєзабезпечення індивіда й суспільства, тому цільова спрямованість усіх економічних процесів водночас має соціальне забарвлення, з іншого – рівень і якість життя населення пов’язана зі станом і розвитком економіки. Область економіки, яка безпосередньо пов’язана із соціальними явищами називають соціальною сферою. Економічна і соціальна сфери тісно пов’язані та взаємообумовлені; їх роз’єднання негативно позначається як на рівні життя індивідів, так і на розвитку національної економіки у цілому, адже добробут населення і продуктивна праця його соціально активної частини виступає необхідною умовою і головним фактором розвитку економіки [4, с.8].

Сучасний економічний словник визначає соціальну сферу як сукупність галузей, підприємств, організацій (освіта, культура, охорона здоров’я, соціальне забезпечення, фізкультура, громадське харчування, комунальне обслуговування, пасажирський транспорт, зв’язок), які безпосередньо пов’язані і визначають спосіб та рівень життя людей, їх добробут, споживання [22, с.324]. Отже, соціальна сфера охоплює економічні об’єкти, процеси і види економічної діяльності, які стосуються способу, рівня та якості життя людей, споживання ними матеріальних і духовних благ,

задоволення кінцевих запитів окремої людини, сім'ї, колективів, груп, суспільства у цілому.

Найчастіше соціальну сферу розуміють як підсистему національної економіки де явища, процеси, види діяльності й об'єкти пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства й людини, задоволенням їхніх потреб і реалізацією інтересів [1, с.575]. Її розглядають як своєрідну систему яка включає три великі блоки, кожен з яких є відносно самостійною підсистемою [24, с.41], що можна зобразити у вигляді схеми (рис. 1.1).

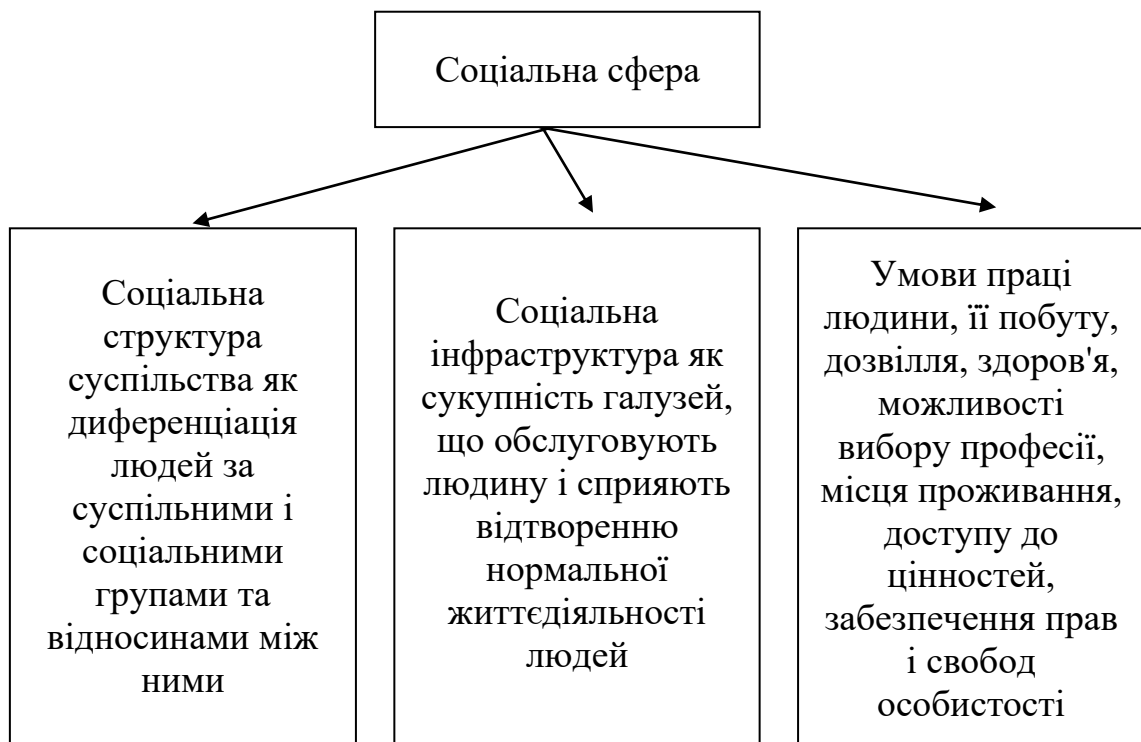

Рис. 1.1. Структура соціальної сфери

У першій підсистемі важливе значення має ступінь розвитку соціальної структури у цілому та наявність слабо захищених верств населення. Друга утворюється соціальною інфраструктурою, до якої відносять: житлово-комунальне господарство; телефонний зв'язок, телевізійне забезпечення і радіомережу; громадське харчування; торгівлю; дошкільне і шкільне,

медичне і аптечне обслуговування; відділення зв'язку та Ощадбанку; міський та приміський транспорт; побутове обслуговування; культурне та фізкультурно-оздоровче обслуговування [25, с.48]. Третя підсистема з її елементами виступає як показник розвитку інших сфер економіки й суспільства у цілому. Всі підсистеми хоч і є відособленими (відносно), однак функціонують у тісній взаємодії і взаємовпливають одна на одну.

На нашу думку, соціальна сфера є узагальнюючим соціально-економічним та політико-правовим поняттям, яке розглядається нами як середовище, в якому розгортаються взаємообумовлені процеси життєдіяльності соціуму, які визначають стан життєзабезпечення населення. При цьому соціальний аспект поняття включає суб'єктивне відчуття індивіда щодо належності до тієї чи іншої соціальної групи з огляду на рівень доходів і витрат, здоров'я, освіти, культури, що визначає об'єктивний стан вищезазначених сфер суспільного буття. Економічний аспект визначає функціонування інфраструктури соціальної сфери, яка обслуговує систему життєзабезпечення населення, впливаючи на відтворення життєдіяльності індивіда та розвиток інших сфер економіки. Політична характеристика соціальної сфери включає довірчі відносини населення і владних структур з приводу реформування соціально-економічної системи, можливість свідомо впливати на політичний вибір з огляду на рівень освіти, світогляд та ступінь задоволення індивідуальних потреб. Правова сторона соціальної сфери визначає правове поле щодо місцезнаходження, працевлаштування, умов праці індивіда, його доступу до засобів соціокультурного розвитку і соціальних гарантій, забезпечення прав і свобод особистості, визначення обов'язків.

До соціальної сфери належать практично всі галузі й сфери економіки, які у той чи інший спосіб задовольняють потреби населення. Продуктом діяльності соціальної сфери виступають різного характеру послуги, що пов'язані з підвищенням освітнього і культурного рівнів населення, наданням

йому медичної допомоги і проведенням оздоровчих робіт, скороченням витрат часу у веденні домашнього господарства тощо. Є види діяльності, які покликані безпосередньо забезпечувати функціонування соціальної сфери: пасажирський транспорт, зв'язок, роздрібна торгівля, громадське харчування, житлове і комунальне господарство, побутове обслуговування населення.

На нашу думку, галузі соціальної сфери залежно від характеру задоволення потреб можна умовно розділити на дві групи (рис. 1.2).

ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ	
Наука, освіта; Культура, мистецтво; Охорона здоров'я; Фізична культура і спорт; Соціальних захист	Житлово-комунальне обслуговування; Громадське харчування; Зв'язок; Транспорт; Телекомунікації
Соціально-культурна група	Матеріально-побутова група

Рис. 1.2. Групування соціальної сфери

Першу групу складають галузі, діяльність яких спрямована на задоволення соціально-культурних, духовних, інтелектуальних потреб індивіда. Друга – включає галузі, які завершують процес створення матеріальних благ і їх доведення до споживача; вони сприяють скороченню витрат праці на ведення домашнього господарства, обслуговування членів сім'ї тощо. Специфічним для галузей першої групи визнають обмеження діяльності приватного бізнесу і збереження неринкового сектора, що обумовлює значний вплив держави на визначення напрямів розвитку галузей, контроль за їх діяльністю, бюджетне фінансування. У другій групі процес приватизації поступово формує недержавний сектор: функції держави в основному зводяться до ліцензування діяльності підприємців, акредитації, атестації кадрів, регулювання цін на окремі види послуг [26, с.25–26]. Отже,

галузі соціальної сфери об'єднані у дві групи: соціально-культурну і матеріально-побутову залежно від характеру задоволення потреб та з точки зору розмежування повноважень між державним і приватним секторами щодо прикладання капіталу.

Як було вищезазначено, основним змістом соціальної економіки виступає гармонізація суб'єкт-суб'єктних відносин – держава-індивід, тобто мова йде про взаємну відповідальність держави і її громадян. Питання щодо соціалізуючої ролі держави у регулюванні соціальних відносин носить проблематичний характер: одні вважають необхідним жорстке державне регулювання усіх відносин у сфері економіки, інші – відкидають необхідність такого регулювання взагалі. Такі діаметрально протилежні погляди, мабуть, не враховують, що як надмірне регулювання державою соціально-економічних відносин, так і повне її невтручання у сферу економіки приводить до негативних наслідків. Світовий досвід економічної практики доводить, що немає ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки без активної регулюючої ролі держави [27, с.37], тим більше це стосується “глобальної структурної трансформації національного господарства” [28, с.12], у зв'язку із чим одним з головних завдань держави стає вирішення соціальних проблем.

1.2. Проблематика функціонування соціальної політики держави

Останні десятиліття характеризуються нестабільністю поглядів щодо соціальних функцій держави; подібні розбіжності мали місце і в минулому. Аналіз поглядів на роль держави у соціальному розвитку може свідчити про їх постійні зміни і тривалі суперечки, що врешті дали змогу окреслити напрями ефективності “невидимої руки”. Її дія виявилася актуальною лише за умов ряду обмежень. Наприклад, серед американських економістів домінує погляд, згідно з яким обмежене урядове втручання може пом'якшити

(але не розв'язати) найскладніші соціальні проблеми: уряд повинен брати активну участь у підтриманні повної зайнятості та пом'якшувати найгірші з проявів бідності, але центральну роль в економіці мають відігравати приватні підприємства [29, с.36].

Застосування інструментів державного регулювання економіки пов'язане з відмовою функціонування ринкових механізмів (т. зв. “провали ринку”, “відмова ринку”). Крім економічних проблем сутність порушення функціонування ринку полягає у неспроможності ринку за допомогою властивих йому інструментів регулювати соціальну сферу. Так, наприклад, що стосується лібералізації сфери медицини, то тут проблема залучення дії ринкового механізму полягає в існуванні асиметрії інформації, адже хворий, на відміну від лікаря, мало що знає про свою хворобу і про ті лікарські засоби, які доцільно застосовувати при лікуванні. Тому покладатися лише на ринкові рецепти у даному аспекті неможливо; отже, держава покликана виконувати функцію компенсації “провалів ринку”.

Взаємозв'язок недоліків ринку і функцій держави стосовно їх згладжування можна зобразити схематично (рис. 1.3).

У рамках досліджуваної проблеми однією з вад ринку є неможливість виробництва ним суспільних благ. Для подальшого дослідження економічних принципів функціонування соціальної сфери доцільно з'ясувати співвідношення понять “суспільні блага” та “соціальна сфера”.

Так, всесвітньо відомий учений-економіст, професор Лондонського університету Марк Блауг, визначаючи особливу природу суспільних благ, наголошував на тому, що “їх споживання може бути тільки спільним і рівним: чим більше дістається одному домогосподарству, тим більше, а не менше дістається будь-якому іншому” [13, с.549].

У словнику сучасної економічної теорії Макміллана суспільне благо визначається як товар або послуга, при наданні яких одному індивіду вони стають доступними й іншим без додаткових витрат [23, с.409]. Отже, для

суспільних благ характерним є неконкурентне споживання. У випадку наявності ще однієї характеристики – невиключеності у споживанні – мова йде про крайній або “полярний” випадок чистого суспільного блага, яке зустрічається у суспільному житті вкрай рідко. Прикладом такого блага можуть бути неекономічні блага – повітря, сонячне тепло, сила вітру, краса архітектурних форм, запах квітів, тобто блага, які є необмеженими, доступними і достатніми для усіх, а отже немає необхідності закріплювати за ними права контролю – визначати власника.

Рис. 1.3. Взаємозв'язок недоліків ринку і функцій держави стосовно їх згладжування

На думку відомого німецького вченого-економіста Шарля Бланкарта, суспільні, або державні, блага – це товари й послуги спільного (колективного) користування [30, с.67], на які поширюється дія принципу

невиключення та відсутнє суперництво. Суспільні блага Ш. Бланкарт поділяє на чисті, платні і загальнодоступні суспільні блага, які, з огляду на їх ознаки, згруповані у табл. 1.1 [30, с.68–78].

Таблиця 1.1

Порівняльна характеристика суспільних та приватних благ

Виключення	Суперництво	
	Наявне	Відсутнє
Наявне	Приватні блага (продукти харчування, одяг, меблі, нерухоме і рухоме майно)	Платні суспільні блага або “клубні” блага (кабельне телебачення, автомагістралі, залізниці, водні канали, трубопроводи, зв’язок, водопостачання, пошта, телеграф, повітряне сполучення тощо)
Відсутнє	Загальнодоступні блага (природні ресурси, міські вулиці, пішохідні зони, вищі навчальні заклади, послуги сфери охорони здоров’я, довкілля тощо)	Чисті суспільні блага (зовнішня політика, національна оборона, охорона громадського порядку, пам’ятки мистецтва тощо)

Отже, суспільні блага характеризуються двома властивостями: невивірковістю [31, с.32] (або неподільністю [32, с.113]) та невиключенням у споживанні на відміну від приватних благ, які характеризуються принципом виключення і суперництвом при споживанні благ.

Так, американський вчений-економіст Н. Грегорі Менк’ю поділяє всі блага на чотири категорії: приватні блага, на які розповсюджується виключеність і суперництво; суспільні блага, які характеризуються невиключенням у споживанні і не є об’єктом суперництва (національна оборона, безкоштовні дороги з нормальним рухом, знання); загальні ресурси, які виступають об’єктом суперництва, але на них розповсюджується принцип

невиключення (риба в океані, навколишнє середовище, перевантажені безкоштовні дороги); природні монополії, які характеризуються принципом виключенням, але не є об'єктом суперництва (пожежна охорона, кабельне телебачення, непопулярні платні дороги) [33, с.239–240].

Серед великої кількості суспільних благ, які фінансуються з державного бюджету, він виділяє найважливіші: національну оборону, фундаментальні наукові дослідження, програми боротьби з бідністю [33, с.241–242]. Захист країни від зовнішньої небезпеки – одне із самих дорогих суспільних благ, яке має надаватися державою. Вироблення нових знань (суто наукових, а не тих, які можуть бути запатентовані й приносити винахіднику вигоди) є суспільним благом; витрати бізнесу на отримання наукової інформації незначні, так як вона є загальнодоступною. Суспільний товар у формі наукових знань надається урядом країни різними способами: державні програми, фонди, субсидування наукових досліджень тощо.

Державне фінансування програм боротьби з бідністю також є суспільним благом, так як приватний ринок не спроможний надати таке благо: жодна людина не здатна самотужки усунути це соціальне явище через його, як правило, значні масштаби. Більше оподаткування людей з більшими доходами приносить користь кожному учаснику обміну: у бідних підвищується рівень життя, а багаті живуть у суспільстві з меншою кількістю малозабезпечених, що створює сприятливий соціальний клімат. У такому прогресивному оподаткуванні проявляється його соціальна справедливість, адже після вирахування податку ступінь нерівності у розподілі доходів менший, ніж до податків [34, с.259].

Американський вчений-економіст Лестер Туроу наділяє чисті суспільні блага трьома специфічними характеристиками: а) споживання блага не зменшує його кількості, яка є доступною для споживання іншими; б) неможливо заборони іншим споживачам користуватися суспільним благом; в) з'являються стимули до приховування реальної економічної зацікавленості

у благові і не несення за нього своєї долі витрат. При цьому до категорії чистого суспільного блага він відносить тільки національну оборону, натомість освіту й охорону здоров'я такими не вважає, так як “ними не можна поділитися з іншими, і ті, хто не платить за освіту й охорону здоров'я, можуть залишитися без них” [35, с.196–197]. Вироблятися й надаватися ці блага, а також громадська й пожежна безпека, правосуддя, на думку Л. Турроу, можуть приватним сектором.

Але благо може залишатися суспільним і у випадку наявності однієї з двох характеристик: або ознаки виключення, або суперництва, і пропонуватися ринком. У цьому випадку мова йде про змішані суспільні блага (або квазісуспільні). Так, проміжним варіантом між чистим суспільним і приватним благом є “клубне” (змішане) благо, при споживанні якого можлива дія принципу виключення тих, хто за нього не сплачує, однак оптимальні розміри групи зазвичай є більшими за одного індивіда. Наприклад, проїзд у автотранспорті має ціну і певна кількість людей можуть розділити цей товар без зниження споживання кожним з них. У даному випадку оптимальним буде такий розмір групи, за якого максимізується загальна корисність. Отже, щоб віднести благо до категорії суспільного, достатньо наявності хоча б однієї з ознак.

Сучасні вітчизняні науковці суспільні блага називають “товарами і послугами суспільного користування” і тлумачать їх як такі, які приватні виробники не хочуть або не можуть виробляти з причин, по-перше, неможливості взяти плату за товар або послугу від усіх, хто ними користується; по-друге, тривалим терміном окупності витрат [36, с.241]. Товарами і послугами суспільного користування є будівництво й обслуговування трубопроводів, національна оборона і внутрішня безпека населення, послуги освіти, медицини, культури, крупні наукові дослідження тощо. Частина їх є природними монополіями.

На нашу думку, незважаючи на вищезазначені підходи до тлумачення суспільних благ, очевидним є те, що певну їх частину продукує соціальна сфера. Тому за доцільне видається ці блага називати соціальними з метою відокремлення їх від інших суспільних благ, які продукуються іншими сферами економіки.

Виявити споживчі уподобання й інтенсивність використання суспільного блага проблематично, оскільки споживачі отримують користь від суспільного блага незалежно від того, сплачували чи не сплачували вони за нього. Через те, що споживачі добровільно не сплачують за користування такими благами, показників ринкового попиту на них немає. Попит на ці блага не створює доходу, який би покривав витрати виробництва. Отже, бізнесу не вигідно виробляти такі блага. Пропозиція суспільних благ є предметом колективного вибору, що детальніше буде проаналізовано у п. 2.1. Зазвичай суспільне благо постачається державою і оплачується за рахунок обов'язкового оподаткування. Тому функцію надання суспільних благ бере на себе держава через фінансування центральним та місцевими бюджетами.

Для виконання урядом соціальної функції фінансування суспільних благ необхідні податкові надходження. Представники шведської школи (К. Віксель, Е. Ліндаль) вважають податки тією ціною, яку сплачують державі агенти економіки за надання нею певних послуг, а саме суспільних благ. “Сплата податку є добровільним актом кожного платника податку – актом, який забезпечує йому великі вигоди” [37, с.514]. Тому люди віддають свої ресурси у вигляді податків, зборів і добровільних трансфертів на той рівень організації суспільства, який найбільше пристосований для здійснення тих чи інших суспільних завдань.

В умовах трансформаційних перетворень особливо важливою є соціалізуюча роль держави. Як показує досвід, переважання ліберального підходу до трансформаційних перетворень призводить до підвищення соціальної ціни реформування. Негативні наслідки радикальної деєтатизації і

дерегулювання викликані, перш за все, втратою контролю над державною власністю і нездатністю держави виконувати властиві тільки їй функції. Насамперед це стосується відходу держави від відповідальності за відтворення факторів виробництва через недофінансування освіти, науки, культури й охорони здоров'я, соціального забезпечення. Таке ставлення до соціальної сфери підриває перспективи стійкого економічного зростання, приводить до дискредитації ринку у свідомості пересічних громадян як єдиного прийняттого способу організації економіки у сучасному світі, залишає людину наодинці зі своїми проблемами, знищує її довіру до державних інституцій, тим самим провокує відособлення індивіда від суспільного життя. По-суті, значну частину населення “виводять” за межі правового поля, виштовхують “у тінь”, даючи можливість лише у такий спосіб забезпечити власний добробут.

Необхідність активізації державної участі у сучасному господарському житті (не у плані “втручання”, а з точки зору присутності в економіці) з одного боку обумовлена посиленням розриву між практикою і традиційною ринковою теорією “невидимої руки”, обмеженістю неокласичної ринкової моделі пояснювати і передбачати важливі зміни в економічному житті – загострення екологічних проблем, послаблення зв'язку між економічним зростанням і зайнятістю, з ускладненням економічного розвитку у поєднанні із соціальними, організаційними і психологічними факторами, врешті з процесами глобалізації. З іншого – домінуючі концепції традиційної економічної теорії переймаються лише індивідуалістичним світоглядом: такі фундаментальні поняття, як потреба, вибір, корисність, ціна, попит, рівновага трактуються виключно з позицій інтересу окремого індивіда, а не соціуму, до якого він належить.

Тому ми можемо зробити невтішний висновок, що дефініції про взаємозв'язок економіки з різними сторонами соціального життя виявляються не підкріпленими теоретичними постулатами неокласичного

напряму. Хоча Леон Вальрас зазначав, що “всі соціальні явища – релігія, політика, економіка і духовне життя – тісно пов’язані між собою” [38, с.235]. Взаємозв’язок індивідуальних і суспільних потреб та вибору способів їх задоволення детальніше буде проаналізовано у п. 2.1.

Існує думка, що соціальна держава бере на себе зобов’язання перед населенням щодо створення умов для налагодження ним же його власного життя – у масштабах сім’ї, трудових колективів і суспільства у цілому, що означає:

1) відмову від патерналізму – відхід від жорсткого обмеження поведінки людини у соціальній сфері, визначення набору послуг, які громадянин може або повинен отримувати;

2) роздержавлення соціальної сфери і звільнення держави від функції безпосереднього надання громадянину соціальних послуг, тобто стосовно багатьох їх видів держава перестає бути оператором, який надає споживачу ці послуги: в одних випадках вона виконує законодавчу роль, встановлюючи правила, в інших – роль посередника;

3) формування ринку соціальних послуг з реальною конкуренцією їхніх виробників, що передбачає підвищення якості даних послуг і зниження витрат на їх виробництво [39].

З іншого боку, не тільки держава повинна відповідати за рівень життя населення, але й громадяни на основі гарантованої свободи і відносин власності зобов’язані нести відповідальність за свій добробут. Головною відповідальністю кожної людини є відповідальність перед собою та своєю сім’єю, а додатковою – суспільна відповідальність, яку бере на себе громадянин. Остання кожного разу повинна перевірятися з точки зору її доцільності і неможливості нести її одному [40, с.8]. Тобто мова йде про взаємну відповідальність, що передбачає формування соціальної економіки, яка гармонійно поєднує державні інтереси з інтересами населення. Але з урахуванням вітчизняного менталітету, який склався у населення під

впливом радянської системи забезпечення соціальними гарантіями, дії держави стосовно перекладання певних функцій щодо відповідальності можуть мати негативну суспільну реакцію, адже населення вважає, що держава зобов'язана забезпечувати мінімум життєвих благ усім членам суспільства на зрівняльній основі.

Висловлюються думки, що у міру розвитку людства у цілому й окремої країни зокрема, регулююча роль держави знижується [41]. Деякі дослідники припускають поступове скорочення державного впливу на економічні процеси і переважання дії законів ринку [42, с.10]. Наприклад, Девід Хендерсон – науковий співробітник Hoover Institution і професор економіки Navel Postgraduate School, один з найбільш радикальних прибічників свободи економічного життя, принципово й у категоричній формі доводить негативний вплив держави на усі сфери життєдіяльності економічних суб'єктів. При цьому критиці піддаються державні гарантії мінімальної заробітної плати, державні пенсійні, медичні, освітні програми та програми захисту довкілля [43].

На нашу думку, Україна знаходиться на такому етапі розвитку, коли відмова від державного регулювання неможлива з причин, які в основному зводяться до того, що самотійно ніхто не зможе справитися з труднощами трансформаційного періоду. Тому державне регулювання економіки у цей період зумовлене необхідністю посилення соціальної орієнтації економічного реформування, проведення активної соціальної політики і пріоритетністю соціальної сфери. У цьому плані мова йде про суспільну відповідальність як основний принцип сучасного європейського суспільства.

Як нами зазначалося, успіх реформування значною мірою залежить від проведення ефективної соціальної політики як однієї з важливих сторін діяльності держави по управлінню розвитком соціальної сфери суспільства. Вона визначається його цілями й інтересами та спрямована на створення сприятливих умов для найбільш повного розвитку всіх сутнісних сил людини

і максимальної реалізації творчого потенціалу кожного індивіда. До соціальної політики належить політика регулювання доходів населення й оплати праці та політика зайнятості, які реалізуються у конкретних планах і програмах та передбачають дотримання принципів справедливості, покращення умов праці і життя населення, зближення соціальних груп суспільства, встановлення рівноправних відносин, підвищення рівня життя у цілому [44–48].

У перехідний період соціальна політика набуває особливого значення, оскільки трансформаційні перетворення супроводжуються негативними явищами. У першу чергу вона орієнтована на соціальний захист населення, забезпечення задоволення первинних життєвих потреб, підтримку необхідних умов життя. Тому основними напрямками соціальної політики у перехідний період слід визнати гарантування членам суспільства мінімального доходу, здатного забезпечити нормальні умови життєдіяльності; недопущення гіпертрофованої диференціації доходів населення; формування надійної системи соціального захисту і соціальних гарантій. Сучасним інструментом реалізації державної соціальної політики виступає соціальна робота – система практичної професійної діяльності у плані підтримки і надання допомоги тим категоріям населення, які опинилися у скрутній життєвій ситуації.

Основною частиною соціальної політики є соціальний захист населення, як система законодавчих, економічних і соціальних гарантій, що забезпечують умови для нормальної життєдіяльності і розвитку усіх верств населення. У широкому змісті соціальний захист є діяльністю держави, яка спрямована на формування вільного розвитку особистості, надання можливості для самовизначення індивіда, на створення умов, які забезпечують достойний рівень життя громадян країни. При цьому під достойним рівнем життя розуміють насамперед матеріальну забезпеченість громадян на рівні стандартів сучасного розвинутого суспільства, широкий

доступ до цінностей культури, прав особистої безпеки, а під вільним розвитком – фізичне, розумове і моральне самовдосконалення людини [34, с.283]. Базові функції соціального захисту полягають у наданні допомоги людині, яка опинилася у важкому соціально-економічному становищі, та попередженні виникнення можливих труднощів.

Розкриваючи сутність соціального захисту доцільно зупинитися на сучасних соціальних стандартах, як єдиних обов'язкових нормах і вимогах рівня життя. Як правило, вони характеризуються мінімально допустимими показниками, які дозволяють підтримувати гідний людині рівень життя. Відповідно до Європейської соціальної хартії (прийнята у 1961 р.) до соціальних стандартів рівня життя відносять такі:

- 1) тривалість життя – від 25 років (мінімум) до 85 (максимум);
- 2) грамотність населення – 100 %;
- 3) середня тривалість навчання – 15 років;
- 4) реальний ВВП на душу населення (за купівельною спроможністю до дол.) – від 200 (мінімум) до 40 тис. (максимум);
- 5) сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 років) – 2,14–2,15;
- б) коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 років у загальній чисельності населення) – 7 %;
- 7) співвідношення 10 % найбідніших до 10 % найбагатших – 10 : 1;
- 8) частка населення, яке проживає за межею бідності – 10 %;
- 9) співвідношення мінімальної та середньої зарплати – 1 : 3;
- 10) мінімальний рівень погодинної зарплати – 3 дол.;
- 11) рівень безробіття (з урахуванням прихованого) – 8–10 %;
- 12) рівень депопуляції (кількість народжених до кількості померлих) – 50 : 50 [49, с.5].

При цьому, перші чотири стандарти використовуються для розрахунку індексу людського розвитку країни, наступні – для аналізу і прогнозування

соціально-економічної ситуації в країні. Деякі соціальні стандарти рівня життя будуть використовуватися у даній роботі для порівняльного аналізу певних сторін життя українського соціуму.

У світовій практиці виділяють два типи соціального захисту – активний (орієнтований на працездатних членів суспільства через створення умов для самозахисту насамперед через активні дії на ринку праці і участь у соціальному страхуванні) і пасивний (орієнтований на непрацездатні і соціально вразливі верстви населення через розробку цільових програм соціального захисту з наданням матеріальної допомоги). Соціальний захист подеколи розуміється як соціальне забезпечення або соціальна допомога [34, с.286].

Соціальний захист ґрунтується на принципах, які виступають як поєднання різних видів витрат на соціальні потреби з джерелами фінансування. В якості основних організаційних принципів соціального захисту виділяють такі принципи:

1) принцип страхування – фінансування допомоги, що надається, за рахунок внесків і встановлення взаємозв'язку між обсягами внесків та соціальних послуг. Розмір допомоги залежить від індивідуальних внесків застрахованих;

2) принцип забезпечення – фінансування за рахунок податкових надходжень до бюджету. Допомога надається незалежно від зроблених раніше внесків: її вид і розмір визначені заздалегідь. Системи, які побудовані за принципом забезпечення, залежать як від економічного, так і політичного стану держави;

3) принцип допомоги або опікунства – бюджетне фінансування й орієнтація на індивідуальні потреби того, хто терпить нужду. Допомога надається у випадках неможливості самостійно вийти зі скрутного становища і розмір допомоги не залежить від раніше зроблених внесків. З огляду на бюджетне фінансування стан системи соціальної допомоги або опікунства

залежить від фінансового стану держави, тому має такі ж проблеми, як і соціальне забезпечення [50].

Слід зазначити, що у більшості європейських країн особливе значення надається принципу страхування як такому, що найбільше відповідає принципам ринкової економіки, а саме: справедливості винагороди згідно особистому внеску та особистої відповідальності. Крім того, розвиток системи соціального страхування (пенсійне, медичне, на випадок безробіття, з метою надання довготермінових кредитів на здобування населенням вищої освіти та будівництва житла тощо) визнають найбільш демократичним шляхом вирішення проблеми реформування соціальної сфери у цілому [28, с.15]. Щодо соціального забезпечення і соціальної підтримки, то, на нашу думку, їх реформування має ґрунтуватися на адресності допомоги.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити чотири європейські моделі й американську модель соціального захисту: континентальну, або неоконсервативну, або систему Бісмарка (Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія), скандинавську або соціально-демократичну (Швеція, Фінляндія, Данія, Норвегія), британську або систему Беверіджа (Великобританія, Італія, Португалія, Люксембург, Ірландія), середземноморську (Іспанія, Греція, Італія) і неоліберальну (США) [34; 39; 49–50]. У зазначених моделях дещо відрізняється місце і роль держави у системі соціального захисту населення.

У континентальній моделі роль держави зводиться до видачі допомог; скандинавська – передбачає високу частку соціальних витрат з державного і місцевих бюджетів на виробництво мережі соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, турбота про дітей і людей похилого віку тощо); британська модель характеризується приблизно рівним розподілом витрат на соціальне забезпечення між приватним сектором та державою; середземноморська – між державою і неурядовими організаціями (профспілками, громадськими інституціями); неоліберальна – переважно між підприємцями і найманими працівниками в особі профспілок.

В останні роки серед вітчизняних практиків домінує думка, що для України найбільш прийнятною моделлю соціального захисту є модель Беверіджа, де громадянин має право на отримання соціальної страхової допомоги або грошової допомоги тільки за умови настання страхового (критичного) випадку – пологи, пенсійний вік, хвороба, смерть тощо, а в останній час – орієнтованої на адресність допомоги [49, с.6]. Тобто припускається, що така система соціального захисту сприятиме активізації життєдіяльності індивіда, посиленню відповідальності за власне життя, розвитку малого і середнього бізнесу, формуванню середнього класу.

На нашу думку, побудова системи соціального захисту на принципі соціального страхування, коли обсяг обов'язкових мінімальних соціальних гарантій залежатиме від раніше зроблених внесків, сприятиме виведенню з тіні доходів населення, адже вони будуть зацікавлені в обсягах надаваних послуг у разі виникнення критичного випадку з метою пом'якшення наслідків життєвих ризиків. Але, слід зазначити, що доходи переважної більшості населення не дозволяють їм робити додаткові відрахування у фонди соціального страхування. Тому на етапі становлення системи соціального страхування за доцільне видається фінансова участь держави у вигляді персоніфікованих внесків до страхових фондів.

Таким чином, в умовах трансформаційних перетворень зміна моделі соціального захисту передбачає перехід від переважно соціальної підтримки до переважно соціального страхування з диференціацією ризиків і залежністю розмірів страхових виплат від страхових внесків як працівників, так і роботодавців або інших осіб, наприклад держави. У цьому випадку виплати здійснюються у випадку настання страхової події.

В економічній літературі висловлюються думки, що на сучасному етапі соціальна політика країни чи регіону формується не політикою національного уряду, а здебільшого імпліцитною та експліцитною соціальною політикою численних наддержавних організацій, починаючи від

світових інституцій (Світовий банк, МВФ, МОП), наддержавних органів (ОЕСД, Європейська комісія), і закінчуючи наддержавними неурядовими агенціями (OXFAM) [40, с.28]. Ці організації діють у різних, навіть протилежних, напрямках і є ареною ідеологічної та політичної боротьби за кращі зразки світової і національної соціальної політики. Отже, вирішення внутрішніх соціальних проблем, спрямованих насамперед на подальший розвиток соціалізації суспільства поєднується з тенденціями “глобальної соціальності” [52, с.169]. Цей аспект соціалізації потребує окремого детального вивчення.

У цілому, на нашу думку, соціальна політика у перехідний період повинна ґрунтуватися на:

- 1) урахуванні загальноприйнятих соціальних стандартів рівня життя;
- 2) визначенні найбільш уразливих груп населення і їхньому всебічному захисті і підтримці;
- 3) підпорядкуванні соціальної політики існуючим бюджетним обмеженням;
- 4) урахуванні впливу інфляції на всі форми соціального захисту з відповідним їх коригуванням;
- 5) співпраці з неурядовими організаціями, які забезпечують соціальну допомогу і надають багатосторонні соціальні послуги.

Задачі функціонування соціальної сфери перш за все обертаються довкола проблеми її фінансування, що відбувається як з державних, так і недержавних джерел. Теоретичною базою фінансового забезпечення соціальної сфери дореформеної України виступав поділ суспільного виробництва на виробничу і невиробничу сфери, що створювало залишковий ефект перерозподілу фінансових ресурсів. На противагу адміністративному принципу перерозподілу, ринкова економічна теорія визнає всі види діяльності, які приносять доход, виробничими, у тому числі й діяльність підприємств соціальної сфери. Фінансове функціонування останніх, з огляду

на свою специфічність, здійснюється як на загально визначених для усіх господарюючих суб'єктів принципах комерційного розрахунку з метою отримання доходу, так і на залученні інших, додаткових джерел через неможливість певних категорій громадян, які користуються соціальними послугами, сплачувати за їх користування. Звідси витікає необхідність розширення джерельної бази фінансового забезпечення окремих галузей соціальної сфери.

Можна визначити основні принципи, на яких у перехідних умовах базується економічний розвиток соціальної сфери:

- 1) державна підтримка розвитку соціальної сфери;
- 2) комерціалізація соціальної сфери;
- 3) змішане фінансування соціальної сфери.

Сутність принципу забезпечення підтримки розвитку соціальної сфери на рівні, який гарантує нормальні умови життєдіяльності суспільства, полягає у державному фінансуванні галузей соціальної сфери; принципу комерціалізації – у прикладанні приватного капіталу у соціально-культурній і матеріально-побутовій сферах з урахуванням суспільних інтересів. Залучення змішаних коштів на утримання і розвиток соціальної сфери передбачає страхування, доброчинність, спонсорство, меценатство. Зазначені принципи державного, комерційного і змішаного фінансування соціальної сфери взаємопов'язані, доповнюють один одного і утворюють цілісний економічний механізм функціонування соціальної сфери сучасного соціально-орієнтованого ринкового господарства.

Таким чином, соціалізація економіки проявляється через зміни у змісті праці, відносинах власності на засоби виробництва та їх взаємозв'язку і взаємовпливу на систему життєзабезпечення населення. На фоні соціалізації соціальна сфера, як симбіоз соціально-економічних і політико-правових аспектів розвитку соціуму, займає чільне місце у системі життєзабезпечення населення. З огляду на те, що соціальна сфера продукує соціальні блага, які

призначені для суспільного користування, вона потребує пріоритетної уваги з боку держави, а також її фінансового забезпечення за рахунок інших джерел, що свідчить про включення у дію економічного принципу системного поєднання державного, приватного і змішаного фінансування. Сутність цього принципу полягає у визнанні державою необхідності системного фінансування соціальної сфери на основі принципів субститарності і субсидіарності.

Перехідний період об'єктивно зумовлює погіршення стану системи життєзабезпечення населення, що вимагає державної присутності у плані проведення активної соціальної політики, насамперед через систему соціального захисту. В умовах трансформаційних перетворень зміна моделі соціального захисту передбачає перехід від переважно соціальної підтримки до переважно соціального страхування з диференціацією ризиків і залежністю розмірів страхових виплат від страхових внесків як працівників, так і роботодавців або інших осіб, наприклад держави. Це сприятиме виведенню доходів з тіні. У цьому випадку виплати здійснюються у випадку настання страхової події.

1.3. Концепція та характеристики соціального ринкового господарства в теорії і практиці

Для економіки, яка трансформується, актуалізується питання про кінцеву мету трансформації, про обрис економічної системи, який бажано і можливо досягти у результаті реформації.

Ринкова модель економіки з певними відмінностями відповідно до специфічних умов окремих країн остаточно утвердилася в усьому світі наприкінці ХХ ст. [53, с.16]. На сьогодні в економічній теорії прийнято розрізняти кілька базових моделей розвиненого ринку, які представлені ліберальною або американською; європейською, до якої належать

кейнсіанська або англійська, неоліберальна або німецька, скандинавська або шведська моделі; а також японською моделлю та моделями нових індустріальних країн Південно-Східної Азії.

Суспільства т. зв. капіталістичного добробуту поділяють і в інший спосіб, зокрема на такі групи: ліберальні (вільноринкові) режими (США), консервативні корпоратистські режими або режими із соціальною ринковою економікою (Німеччина), соціально-демократичні режими (Швеція) та змішані ліберально-колективістські або лейбористські режими (Великобританія, Австрія). До зазначених режимів Заходу додають уже повалені режими державно-бюрократичного колективізму і ті, що замінили їх (до таких належали не тільки режими, подібні до системи Західної Європи, а й новий посткомуністичний консервативний корпоратизм) [40, с.26].

У широкому контексті існує підхід, за яким модель сучасної соціально орієнтованої ринкової економіки можна розглядати як неоднорідну господарсько-політичну систему, що, у свою чергу, поділяється на англосаксонський (США, Великобританія), романський (Франція, Італія), скандинавський (Північна Європа), східний (Японія та деякі інші країни Південно-Східної Азії) варіанти соціально-економічного розвитку [5, с.56].

У процесі ринкової трансформації централізованої економіки визначилися такі моделі соціально-економічного розвитку:

- 1) модель “ринкового соціалізму” (Китай, В’єтнам, Угорщина, колишня Югославія);
- 2) модель “оксамитової революції” (Чехія);
- 3) модель “шокової терапії” (Польща, країни СНД) [54, с.115].

Слід зазначити, що країнам з перехідною економікою доцільно виважено підходити до вибору ринкових моделей соціально-економічного розвитку. Так, досліджена аргентинським економістом Раулем Пребішем запозичена імітаційна модель описує ринок, утворення якого зумовлене потребами найбагатших верств населення за рахунок існування великої

злиденної маси населення. Реалізація цієї моделі досягається шляхом іноземного інвестування капіталу і технологій у те виробництво, де доходи швидко перевищують авансовані кошти, що пов'язано зі швидкістю обороту капіталу (наприклад, харчова промисловість, торгівля). У результаті підриваються можливості економічного зростання, відбуваються процеси втечі капіталу та кваліфікованих кадрів.

Грунтовне вивчення наукової літератури із цієї проблематики дозволяє стверджувати, що ідеальної, притаманної усім державам і регіонам світу, соціально-економічної моделі розвитку економіки й суспільства не існує. Вибір тієї чи іншої моделі ґрунтується на досвіді людства та наявній зовнішній інформації, яка має осмислюватися, зважуватися і засвоюватися суспільством з метою створення певних умов для реалізації пріоритетних надбань. У науковій літературі виділяють різні напрямки та характеристики подальшого розвитку людства у цілому: постіндустріальний розвиток, перехід до соціальної економіки, становлення інформаційного суспільства, рух до етноекономічної системи; при цьому звертається увага на їх спільність, яка проглядається у “зміні ролі й місця людини в суспільному виробництві”, тобто мова йде про людину, “її потреби і здібності, поважання інтересів і діяльності інших людей” [55, с.11], що, поруч з визнанням верховенства закону, стають центральними у суспільних відносинах.

Загалом, більшість науковців визнають, що перехід до ринку є об'єктивною необхідністю, обумовленою зміною індустріальної цивілізації постіндустріальною, яка, по суті, представляє собою соціально орієнтоване ринкове господарство [7, с.44; 56, с.3]. Таке ототожнення, на нашу думку, пояснюється сутнісним розумінням постіндустріального суспільства, як суспільства, в якому “індустріальний сектор втрачає провідну роль внаслідок ... технологізації, а головною продуктивною силою стає наука” [17, с.14], що передбачає володіння знаннями й інформацією – основними елементами людського капіталу, які впливають на добробут окремого індивіда й

суспільства у цілому. При цьому соціально орієнтоване ринкове господарство розуміється як таке, що підпорядковує виробництво суспільним потребам, серед яких чільне місце належить тим, які задовольняють соціально-культурні та духовно-моральні запити населення, визначають рівень і якість його життя, тобто спрямоване на формування людського капіталу – визначального чинника суспільного розвитку.

Взагалі теоретики постіндустріального суспільства – Д. Белл, Г. Кан, Т. Томінага, Р. Дарендорф та ін., всебічно досліджуючи соціумні зміни у другій половині ХХ ст., дійшли висновку, що суспільні трансформації завдячують насамперед активізації науки і технологічним зрушенням, що дозволяє стверджувати про значимість знань та системи освіти як первинної ланки їх виробництва. Одним з найбільш розгорнутих визначень постіндустріального суспільства є визначення Д. Белла: “Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в якому пріоритет перейшов ... до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; ... в якому впровадження нововведень ... все більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання...Постіндустріальне суспільство ... передбачає виникнення інтелектуального класу” [57, с.102]. На нашу думку, до вищезазначеного слід додати, що ці сутнісні риси постіндустріального суспільства уособлює у собі соціальна сфера.

Як здається, особливо цінним у контексті проблеми вибору моделі соціально орієнтованої ринкової економіки могло б бути звернення до досвіду перебудови господарського життя Німеччини. Ця модель довела свою ефективність в умовах, схожих на вітчизняні, причому довела не тільки у Німеччині. Економічна політика Австрії і Швейцарії також багато у чому базувалася на ідеях Людвіга Ерхарда. Та й у 90-ті роки ХХ ст. “батько” аргентинського відродження Домінго Кавальо і новозеландський реформатор Роджер Дуглас домоглися немалих успіхів, орієнтуючись на післявоєнний досвід Німеччини [58, с.82].

Отже, на нашу думку, методологічною основою розгортання реформ соціально-економічної системи повинна стати концепція соціального ринкового господарства, яка пройшла тривалу апробацію багатьма країнами світу. Огляд наукової літератури показує, що на сучасному етапі соціальне ринкове господарство існує більше, ніж у 20-ти високорозвинених країнах Європи й Америки, а також Японії. Майже у 15-ти країнах – Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі, Аргентині, Турції, Чехії, Словенії та ін., – у яких були проведені успішні ринкові реформи, таке господарство реально розвивається.

Разом з тим, на підтвердження вищезазначеної тези про доцільність виваженого підходу до вибору моделі соціально-економічного розвитку, деякі сучасні дослідники зазначають, що “сліпе копіювання у Заході застарілих неоліберальних догм, за якими розвинені країни не живуть і ніколи не жили, але які видаються у нашій країні як останні досягнення економічної науки, завдає більше шкоди, ніж приносить користі” [52, с.163]; “безперспективність раціоналістсько-ліберальних теорій ... усвідомлюється прогресивною економічною думкою Заходу... Передова думка прямує у русло, вільне від аксіом економізму, які претендують на непорушність, що знаходяться в основі як марксизму, так і лібералізму, спрощені суспільні схеми яких претендують на роль філософії та ідеології” [59, с.15]. Крім того, успішний досвід низки країн свідчить, що досягти значних успіхів у соціально-економічному розвитку можна не дотримуючись ліберальної моделі у “чистому” вигляді.

Інша точка зору на стратегію соціально-економічного розвитку у рамках неолібералізму, основаної на “ідеї розумного поєднання позитивних елементів капіталізму і соціалізму”, визнає “повчальним прикладом” і слугуванням досвіду “швидкого оздоровлення економіки” [4, с.71]. На сучасному етапі в економічному світогляді переважає неокласичний напрям, відбувається “універсалізація західної ліберальної моделі як остаточної форми управління” [53, с.15].

До речі, глобалізація світового господарства, яка виникла під впливом ряду чинників, у тому числі пов'язана з лібералізацією економічної діяльності. Хоча деякі з дослідників відзначають не тільки зміни неоліберального вектора глобалізації, а навіть “початок відходу від нього” [60, с.22]. Так, ряд економічних проблем сучасної Німеччини пов'язують з відходом від ордолібералізму і посиленням у німецькій економічній політиці елементів кейнсіанства й дирижизму, що дає підстави вважати сучасну економічну систему Німеччини уже не соціально-ринковою.

Отже, саме модель соціально орієнтованої ринкової економіки, на наше глибоке переконання, має заслуговувати на найпильнішу увагу вітчизняних теоретиків і практиків. Разом з тим, в українському суспільстві немає злагодженої позиції щодо шляхів практичної розбудови такої економіки як основи подальшого стабільного економічного піднесення. Це перш за все стосується політичних партій та рухів, які мають діаметрально протилежні погляди щодо вирішення соціальних проблем. Тому, як здається, саме зазначена модель може певною мірою примирити між собою як прибічників центрально-керованого господарства, так і прихильників вільного ринку [61, с.92–97].

Право сподіватися на певний консенсус між представниками різних напрямків дає те, що модель соціального ринкового господарства передбачає певний синтез економічної свободи із встановленням державою законодавчих меж для функціонування механізму вільної економіки. Це означає поєднання ринкових відносин з державним регулюванням, взаємодію “невидимої руки” ринку і “видимої руки” держави. Не останнім доводом має стати прагнення добробуту, достойного рівня життя основної маси населення, здорової, освіченої та культурно розвиненої нації. А втілення цих бажань, на нашу думку, може відбутися за рахунок встановлення і формування відповідного політико-економічного устрою із соціальною орієнтацією.

Проте ця теоретична модель має знайти своє конкретне, з урахуванням відповідних національних особливостей, втілення саме в українському варіанті соціально орієнтованої ринкової економіки, яка потребує подальшого поглибленого дослідження і чіткого визначення її складових елементів.

Сутність соціального ринкового господарства, на нашу думку, слід розглядати через призму таких напрямів:

- 1) теоретичні витoki концепції соціального ринкового господарства, принципи її функціонування;
- 2) місце, роль та функції держави у рамках соціально орієнтованого ринку;
- 3) соціалізація ринку в теорії і практиці.

Осмислення будь-якої теоретичної концепції починається з вивчення й аналізу її вихідних положень. В економічній літературі соціально-ринкова концепція подається як готовий продукт. Але в основі такого моделювання знаходяться наукові погляди багатьох теоретичних шкіл: фрайбурзька школа в особі В. Ойкена, Ф. Бьома та ін., які виступали з позицій ордолібералізму, тобто сполучення ринку і державного порядку; неоліберальна школа – лібералізм гуманістичної орієнтації, провідними теоретиками якої були О. Рюстов і В. Репке; соціал-ліберали католицького толку А. Мюллер-Армак та ін. [58, с.82].

Духовним батьком концепції “соціального ринкового господарства” вважається Вальтер Ойкен. Центральною категорією його теорії був “господарський порядок”. Поняття “порядок” виступає стрижневим терміном заснованого В. Ойкеном напряму в економічній теорії – ордолібералізму. Вихідним пунктом ордоліберальної концепції соціального ринкового господарства є вчення про два типи економічних систем – мінове і центрально-кероване господарство, які розглядалися не як форми способів виробництва, а як форми соціально-економічної організації, як порядки.

Критерієм поділу виступає різниця у способах регулювання господарських процесів: порядок першого типу є господарським процесом, що регулюється децентралізовано, учасниками ринку – “розширений порядок людського співробітництва” [62], а державне втручання в економічні відносини не є прямим і жорстким; другого – централізовано, “зверху”, тобто державою, – соціалістичний устрій.

На відміну від класичного неолібералізму, ордоліберали надавали великого значення державній економічній політиці, причому не тільки у соціальному плані, а й з позицій формування умов для організації ринку. Роль держави зводиться до контролю за тим, щоб усі суб’єкти господарювання будували свою економічну діяльність за правилами і законами, які існують у суспільстві [63, с.186]. “Добрий господарський порядок ... повинен встановлюватися” – зазначав В. Ойкен [64, с.101].

У економічній теорії виділяють два провідні типи соціально-економічних устроїв “розширеного порядку людського співробітництва”. Перший – ліберальний – оснований на ідеях класичного економічного лібералізму. Ліберальна політика орієнтована на мінімальне втручання держави у вирішення особистих проблем індивідів, надання їм якомога більшої свободи. Припускається мобілізація відповідних сил людей без покладання на чийсь допомогу. Прикладами практичного втілення сучасного лібералізму є країни американського континенту (США, Канада), в яких державному регулюванню економічних і соціальних відносин традиційно належить менша роль порівняно з великою кількістю самостійних економічних суб’єктів. Цей тип називають “американським”.

Щодо цього варіанту розвитку національної економіки, то, на нашу думку, в Україні історично не склалися відповідні передумови, а значна кількість людей (особливо похилого віку) не здатна адекватно реагувати на труднощі. Проведення суто ліберальної політики провокує соціальну кризу, зниження соціальної адаптації, дезорієнтацію значної частини населення і

його маргіналізацію. Результатом такої політики є розкол суспільства на ту меншість, яка уже здатна діяти без підтримки, і ту більшість, яка не може без неї прожити.

В останні роки провідні вчені-економісти України [65, с.1] піддають критиці неоліберальну модель трансформації американського типу, що базується на принципах “Вашингтонського консенсусу”, і яка протягом останніх років пропонувалася нашій країні. Вашингтонський консенсус узагальнив логіку програм структурних перетворень МВФ і Всесвітнього банку та базувався на десяти принципах: бюджетна дисципліна, зміна пріоритетів державних витрат у сторону збільшення асигнувань на боротьбу з бідністю за допомогою програм фінансування освіти й охорони здоров’я, податкова реформа, лібералізація відсоткових ставок, конкурентоспроможний обмінний курс, лібералізація зовнішньої торгівлі, лібералізація прямих іноземних інвестицій, приватизація державних підприємств, дерегулювання шляхом створення малих і середніх підприємств, права власності (насамперед дотримання прав неформальних власників) [66, с.40–41].

Ця модель розвитку утверджувалася у багатьох країнах з перехідною економікою, у тому числі й країнах пострадянського типу. Рекомендовані т. зв. “матриці реформ” схожі на латиноамериканські, де їх реалізація залишала країни у межах “периферійної зони”. Сутність цієї моделі полягає у фактичному запереченні можливості вертикального переміщення країн з нижчого щабля розвитку до вищого. Про це свідчать дані професора Массачусетського технологічного інституту Руді Дорнбуша, який зазначає, що протягом останніх 20 років річний приріст ВВП з розрахунку на душу населення у країнах Латинської Америки становив лише 0,35%. Щоб економіці збільшитися у два рази, за таких темпів розвитку потрібно 200 років [65, с.1].

До другого типу соціально-економічного устрою “розширеного порядку людського співробітництва” належать більшість розвинених країн Західної Європи: держави із соціальною орієнтацією ринкової економіки, або держави добробуту (хоча їх розрізняють за певними національними відмінностями). Теоретичні основи “держави загального добробуту” були закладені кейнсіанством і різними напрямками реформістської ідеології, представниками яких були К. Боулдінг, А. Хансен (США), Дж. Коул, С. Стурмі, Дж. Стрейчі (Великобританія), О. Поллок (Австрія) та ін., а у Німеччині ці ідеї набули розвитку у межах ордолібералізму [67].

Зокрема, у Німеччині В. Ойкен запропонував чітку концепцію перетворень, необхідних для становлення нового суспільства, яка одночасно стала засобом формування нового світогляду – орієнтованого на вільний і водночас організований ринок, на вільного й відповідального індивіда. Економічним ідеалом В. Ойкена є соціально орієнтоване вільне ринкове господарство, що ґрунтується на свободі особистості, торгівлі, підприємстві, вільному ціноутворенні, вільній конкуренції.

Саме розвиток і збагачення ордоліберальних ідей призвели до вироблення сучасної концепції соціального ринкового господарства. Дослідники визначають три першоджерела цієї системи поглядів на економічний розвиток – неолібералізм, християнське соціальне вчення і т.зв. “демократичний соціалізм” [32, с.79].

Відомо, що соціальне ринкове господарство ґрунтувалося на наукових розробках класиків А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля. Концепція соціального ринкового господарства як продукт економічного лібералізму базується на реальних уявленнях про людину як суб’єкта економічної діяльності: у центрі уваги перебуває індивід з його проблемами, бажаннями, потребами та інтересами, при цьому єдиним регулятором господарських процесів вважається ринковий механізм, а на державу покладаються функції охорони існуючої системи і забезпечення умов для вільної конкуренції. Принцип

індивідуалізму, який є методологічною основою лібералізму, полягає у визнанні природної свободи людини.

Найбільшого розвитку концепція соціального ринкового господарства набула у працях німецьких неолібералів – В. Репке, А. Рюстова, Ф. Бьома, А. Мюллер-Армака, Л. Ерхарда. Тому її розгляд у межах даного дослідження набуває особливого значення і підлягає більш глибокому аналізу. Термін “соціальне ринкове господарство” увів в обіг А. Мюллер-Армак як перехідну форму від військової, централізованої економіки до мирної, що мала бути тимчасовим заходом для відновлення господарського життя. Згодом це поняття перетворилося – за допомогою Л. Ерхарда – у концепцію нового економічного устрою для Німеччини. Саме ця людина послідовно втілила у життя принципи соціального ринкового господарства за допомогою проведення радикальних реформ кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст., завдяки яким Німеччина за 10 років перетворилася на процвітаючу державу, що дало можливість говорити про “німецьке диво”. Таким чином, ця країна стала взірцем створення класичної соціально-економічної системи даного типу.

Від християнського соціального вчення концепція соціального ринкового господарства взяла два основоположні принципи – особистості і субститарності. Перший принцип передбачає зосередження уваги держави на людині, як мірилі доцільності всієї соціально-економічної організації суспільства. Сутність другого полягає у децентралізації прийняття рішень, при цьому має досягатися соціальний компроміс. Цей принцип надає максимально можливої самостійності суб’єктам господарювання і гнучкості у виконанні державою певних функцій, тобто окреслює межі державного втручання в економічну діяльність і регулювання соціальних відносин у країнах із соціальною орієнтацією ринкової економіки.

Третім джерелом концепції соціального ринкового господарства є “демократичний соціалізм”, що базується на філософії Іммануїла Канта,

етика якого лягла в основу “етичного соціалізму”, створеного неокантіанцями і поширеного у робітничому середовищі соціал-демократів кінця XIX – початку XX ст. На початку 70-х років XX ст., з поширенням ідей демократичного соціалізму у Західній Європі, три провідні сили суспільства – працедавці, профспілки і держава (т. зв. “горизонтальне соціальне партнерство”) – змогли досягти певного соціального компромісу з приводу вироблення й прийняття рішень у громадянському суспільстві та підпорядковуванню їх громадському контролю, об’єктами якого стали мінімальні рівні оплати праці і доходів, вирівнювання динаміки доходів, встановлення системи соціального захисту і соціального забезпечення.

На сьогодні, крім горизонтального (трипартизм), виділяють вертикальне соціальне партнерство, сутність якого полягає у соціальній взаємодії різних владних структур для “підтримки й посильної участі у вирішенні соціально важливих проблем регіонального та локального рівня”. Мова йде про регіональний, місцевий, селищний рівні, а також це стосується “різних верств населення чи будь-яких соціально значущих об’єднань людей, які є самоцінними в соціальному плані й мають свої відмінні від інших інтереси” [55, с.25].

Вищезазначені першоджерела концепції соціального ринкового господарства є комплексом економічних, соціальних та ідеологічних норм і цінностей, які у кожній країні утворюють той соціально-економічний порядок, який у теорії отримав назву “соціальні ринкові економіки”. У конкретному національному втіленні – це соціально-економічні порядки з природними, історичними, ментальними, традиційними, психологічними, релігійними, економічними та іншими особливостями.

З позицій ордолібералізму, держава, проводячи політику порядку, що має бути пріоритетною для державної економічної політики, організовує ринок; політика керування господарськими процесами, які регулюються самостійними ринковими суб’єктами, – є другорядною. Розподіл зазначених

сфер економічної політики має принципове значення для формування системи регулювання у соціальному ринковому господарстві. Вирішальним для господарського порядку є конкуренція, ступінь якої залежить від структури ринку – від досконалої до монопольного ринку, яка, з одного боку, може забезпечити ефективність ринкової системи, а з другого – гарантувати особисті права і свободи людини. Тому необхідне цілеспрямоване формування й підтримання конкурентного порядку, який “виводиться” з тенденцій, що історично склалися [68, с.247].

Отже, ордоліберальна теорія і політика конкурентного ладу та практика соціального ринкового господарства, визнає багатоваріантність формування ринкового середовища, а саме: поруч з ринковим господарством унаслідок тривалого еволюційного розвитку виділяється законодавчо встановлений тип економічного ладу, створення якого є функцією державної політики [69, с.8–9]. Прибічники ордолібералізму, визнаючи ефективність вільної конкуренції, вважали, що класичний економічний лібералізм мало враховує соціальні проблеми, які виникають під її впливом. Тому, на їхню думку, держава повинна свідомо й цілеспрямовано встановлювати рамки економічного порядку й заходами державного регулювання запобігати виникненню небажаних та негативних тенденцій у соціальній сфері.

Висновки до 1 розділу

Галузі соціальної сфери залежно від характеру задоволення потреб розмежовано на соціально-культурний і матеріально-побутовий сектори. Специфічним для галузей першого сектору є обмеження діяльності приватного бізнесу і збереження державної присутності; у другій групі процес приватизації поступово формує недержавний сектор.

Соціальна сфера продукує соціальні блага, виробництво яких може фінансуватися з різних джерел, що включає у дію принцип системного поєднання державного, приватного і змішаного фінансування. Сутність цього принципу полягає у визнанні державою необхідності системного фінансування соціальної сфери на основі принципів субститарності і субсидіарності. Реалізація принципу субститарності передбачає передачу державою своїх соціальних функцій іншим суб'єктам ринкової економіки, залишаючи за собою право контролю їх діяльності. Децентралізація прийняття рішень надає максимально можливої самостійності суб'єктам господарювання і забезпечує гнучкість у виконанні державою певних функцій з метою досягнення соціального компромісу. Принцип субсидіарності реалізується за умов, коли суб'єкт соціальної сфери має можливість формувати фінансове підґрунтя своєї діяльності на основі раціонального поєднання різних джерел фінансування.

Реалізація соціальних функцій держави відбувається через проведення соціальної політики, основною складовою якої є соціальний захист – система законодавчих, економічних і соціальних гарантій, що забезпечують умови для нормальної життєдіяльності і розвитку усіх верств населення. Соціальний захист ґрунтується на принципах страхування, забезпечення і допомоги (опікунства), які виступають як поєднання різних видів витрат на соціальні потреби з відповідними джерелами фінансування. Принцип страхування має особливе значення з огляду на його найбільшу відповідність

принципам ринкової економіки: справедливості винагороди згідно особистому внеску та особистої відповідальності.

Держава повинна створити інституціональну основу для підвищення соціальної ефективності: на макрорівні через зосередження уваги на підтримці розвитку соціальної сфери, яка повинна стати своєрідним соціальним амортизатором стосовно згладжування соціально-майнового розшарування; на мезорівні – шляхом зобов'язання підприємств дотримуватися норм соціально-трудового законодавства, що змусить підприємства повною мірою виконувати соціальну функцію.

У цілому це і забезпечить соціальну орієнтацію економіки, її спрямованість на розширене відтворення людини і як фактора виробництва, і як самоцінності, та динамічний розвиток соціальної сфери на базі сучасних досягнень науки і нових технологій, а отже знань.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ НА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ

2.1. Роль конкурентної політики у розвитку соціальної сфери

Згідно з теорією соціального ринкового господарства у суспільстві виникають сили, які ведуть до обмеження вільної конкуренції. Це, з одного боку, негативні наслідки економічної влади (утворення монополій, обмеження економічних свобод), з другого – недоліки політичної влади, як-то правова неврегульованість, схильність до лобіювання, врахування інтересів різного роду груп на шкоду загальносуспільним інтересам, відчуження влади від народу тощо. Злиття економічної та політичної влад призводить до корупції, яка в свою чергу тисне на конкуренцію і цим породжує безправ'я, несправедливість, веде до виникнення соціальних проблем і потрясінь. Тому, на наш погляд, ринкову економіку необхідно захистити від згубного впливу влади. Конкуренція буде справедливою й ефективною лише тоді, коли всі учасники ринку будуть дотримуватися встановлених “правила гри” [70, с.201–205].

Конкурентна політика, яку проводить держава, для теоретиків соціального ринкового господарства водночас є і соціальною політикою. Отже, підтримка вільної конкуренції, надання їй якомога більшої гнучкості, для державної політики має бути, за висловом Л. Ерхарда, “червоною ниткою” [71], яка й приведе до виконання соціальних завдань суспільства. Адже конкуренція, на думку Ф. Бьома, є культурною “рослиною”, яку необхідно доглядати [72, с.49].

Провідна роль політики конкуренції – вільна ефективна конкуренція – на практиці трансформувалася через адміністративне регулювання у розв’язання трьох конкретних завдань: заборони договорів, які обмежують

конкуренцію, обмеження рівня концентрації виробництва та забезпечення вільного доступу на ринок. Так, наприклад, сучасний економічний порядок у Німеччині забороняє утворення галузевих картельних об'єднань і т. зв. “сніданкових” картелів, за винятком трьох галузей економіки, де процес ціноутворення має свої особливості: у сільському господарстві, сфері соціального забезпечення та кредитній сфері.

Таким чином, з позицій сучасного неолібералізму держава має виконувати роль посередника між учасниками економічного життя з метою забезпечення передумов для конкуренції і дотримання встановлених “правил гри”; їй належить право видавати обов'язкові для всіх закони і постанови, які б захищали суспільство й окрему особу від недобросовісної конкуренції. У цілому мова йде про створення надійної “сітки соціальної безпеки” [73, с.22]. У цілому у країнах із соціальною ринковою економікою держава наділена значними повноваженнями у плані економічного регулювання.

У соціальній ринковій економіці особлива увага приділяється соціальній сфері, яка займає чільне місце у соціальному порядку. До класичних функцій держави, про які зазначав ще А. Сміт, належать:

1) “...захист суспільства від насильства й посягань з боку інших незалежних суспільств; його можна виконати тільки за допомогою військової сили”;

2) “захист ... кожного члена суспільства від несправедливості й утисків його з боку інших членів суспільства, або обов'язок установа членів суспільства відправлення правосуддя”;

3) “заснування й утримання таких суспільних установ і таких громадських робіт, що, хай і найвищою мірою є корисними для великого суспільства у цілому, не можуть, проте, своїм прибутком відшкодувати витрати окремої людини або невеликої групи людей” [11, с.427–445].

Сучасній державі, особливо у трансформаційний період, слід виконувати ряд таких важливих соціальних функцій, як гарантії прав

власності, додержання правил найму і звільнення з роботи, виплати зарплати на достатньому для забезпечення життя рівні, пенсійних виплат і захисту прав людей похилого віку, медичного обслуговування, захист прав материнства й дитинства.

У цілому ці функції зводяться до захисту населення від стихії ринку. Водночас з наданням першочерговості приватній ініціативі перед державним втручанням в економічне життя, неоліберальний напрямок визнає, що інтереси окремих індивідів не можуть без певних обмежень переважати у сучасному суспільстві. Тому основна функція держави у соціально орієнтованій ринковій економіці полягає у тому, щоб “переплавити егоїзм” [32, с.79] окремих виробників на загальне благо (добробут для всіх).

У класичній країні соціального ринкового господарства – Німеччині – немає точного визначення поняття “державне регулювання” через відсутність самої концепції державного втручання в економіку, прийняття якої може привести до невизнання ринку і конкуренції основоположними механізмами регулювання економічного розвитку, хоча державний механізм регулювання охоплює близько половини створюваної вартості та більше половини зайнятих у суспільному господарстві.

Термін “державне регулювання” трактується з позицій позитивного аналізу, що має на меті з’ясування історичних, політичних й економічних передумов запровадження регулюючих заходів, як проблеми вигоди, котру можуть отримати економічні суб’єкти від процесів регулювання, насамперед від обмеження конкуренції; а також з позицій нормативного аналізу, що переймається здебільшого питаннями економічної доцільності державного регулювання, наголошує на необхідності такого втручання через захист конкуренції з огляду або на її руйнування у галузях, які займають особливе місце в економіці, або на результати, які відхиляються очікуваними позитивними діями конкуренції, що порушує передумови моделі досконалої конкуренції [74, с.39].

Концепція соціального ринкового господарства породила т. зв. державну економічну політику порядку (політику економічного устрою) і політику процесу (політику поточних економічних подій), які притаманні саме цій країні. Стосовно вирішення завдань і форм втручання у системі державного регулювання можна виділити два рівні: ринково-організаційний та фінансовий.

Державна політика порядку стосується основоположних принципів системи соціально-орієнтованого ринкового господарства і включає організаційно-правові та організаційно-економічні заходи держави, спрямовані на забезпечення довгострокових умов для розвитку економічної системи у цілому і створення коридору економічної свободи для економічних суб'єктів зокрема. Такі заходи зводяться в основному до:

- 1) охорони основних прав учасників ринку, забезпечення приватної автономії підприємств та індивідуальних господарств на базі приватної власності на засоби виробництва і вироблені товари;
- 2) гарантії свободи договорів, переміщення, відкриття приватної практики, промислів і професій, об'єднань;
- 3) недопущення насадження цінового механізму управління попитом і пропозицією як зовнішньої сили (наприклад, монополістичної);
- 4) запобігання викривленню конкуренції [75].

Ці заходи вводяться з реформуванням усієї економічної системи або підсистеми, мають форму правових та інституціональних обмежувальних умов, носять довготерміновий характер і мають принципове значення для розвитку національної економіки (наприклад, у сфері виробництва такими інструментами є закони про власність, про підприємництво, закон проти обмеження конкуренції, закон про захист споживачів, закон про регулювання ринку праці, закон про емісійний банк тощо). Через політику порядку держава впливає на виробництво, фінанси, грошовий і валютний обіг. Отже,

завдання політики порядку полягають у визначенні правових основ функціонування галузей економіки.

У даному аспекті мова йде про ринково-організаційний рівень регулювання, сутність якого зводиться до зовнішнього галузевого втручання у промисли і свободу договорів, яке здійснюється через відмову “галузей винятку” від загальних принципів ринкового порядку [74, с.40]. До групи “галузей винятку” – галузей, виключених з відносин конкуренції через їх ринкову недосконалість або з інших економічних та політичних причин, німецьке законодавство включає сільське і лісове господарство, електро-, газо-, водо- та теплопостачання, транспорт, передавання інформації, пошту, морське і річкове судноплавство, а також кам'яновугільну і металургійну промисловість. Державне регулювання охоплює фінансові послуги (кредитні інститути, страхові підприємства), послуги, пов'язані з охороною здоров'я та ветеринарію, науку, освіту, культуру, публіцистику.

Політика процесу охоплює ті ж самі сфери, що й політика порядку, але вона покликана управляти оперативними й поточними ринковими подіями у різних галузях за допомогою розпоряджень і наказів, що ґрунтуються на законодавчо встановлених правилах економічної поведінки суб'єктів та її обмежувальних параметрах. По суті політика процесу зводиться до адміністративного контролю і нагляду за виконанням державних приписів.

Тут в основному мова йде про другий рівень державного регулювання – фінансовий, де відсутні методи прямого контролю за діяльністю господарських суб'єктів. Впроваджуючи фіскальну політику, держава виступає у ролі скарбниці, досягаючи виконання завдань не прямо, а через розподіл коштів між певними сферами економіки з метою стимулювання або уповільнення їх розвитку. Така селективна політика залишає недоторканим ядро підприємницьких рішень економічно самостійних підприємств [74, с.40]. Отже, завданням політики процесу є встановлення спеціальних норм, використання розпоряджень з метою впливу на поточні ринкові події.

Таким чином, взаємодоповнення якісних інструментів політики порядку кількісними політики процесу спричинює цілісність державної економічної політики, яка у цілому спрямована на організацію й збереження економічного устрою соціального ринкового господарства через утвердження конкурентного порядку, створення умов для запровадження політики стабілізації, проведення структурної політики, які визнають “наріжним каменем” управління системою соціального ринкового господарства у Німеччині [76, с.33].

Отже, за відсутності у Німеччині теоретичної концепції державного регулювання, на практиці воно здійснюється як єдина науково обґрунтована система дій держави по захисту ринкових відносин.

Щодо з’ясування питання соціальності ринкової економіки, то В. Ойкен вбачає її у механізмі співвідношення соціального з ринковим: “Якщо справедливе твердження, що розподілити можливо лише те, що було попередньо створено, то всі соціальні реформатори повинні перш за все добиватися господарського порядку, що діє з найвищою ефективністю... Якщо при будь-якому порядку всі люди однаково голодують, то це не є вирішенням проблеми справедливого розподілу... Ці питання не вирішуються при поганому порядку і тоді, коли він приправляється етичними прикрасами і закликами до загальних інтересів усіх людей” [71, с.XIV]. Цим висловлюванням розкривається сутність соціальності, яка зводиться не до перерозподілу доходів, а до вдосконалення ринкової форми організації виробництва.

Проведені нами дослідження концепції соціального ринкового господарства показують, що у науковій літературі не зовсім зрозумілим залишається її повний зміст. Відсутність чіткості у визначеннях і тлумаченнях цього поняття, його певна розмитість привертає увагу сучасних західних дослідників, які підкреслюють переваги у створенні більших

можливостей для соціального маневрування, наданні гнучкості всій концепції.

Часто соціальне ринкове господарство розглядається як “третій шлях”, який проходить між ринковим капіталізмом XIX – початку XX ст., що позбавлений сформованого порядку на той час у більшості західних країн, та тоталітарною адміністративною економікою, що була запроваджена Йосипом Сталіним і Адольфом Гітлером, як шлях, який веде до вільного, економічно ефективного, стабільного порядку в суспільстві та економіці [77, с.66].

Ми ж поділяємо думку вітчизняних авторів, які розглядають соціальне ринкове господарство не як “третій шлях” між капіталізмом і соціалізмом, а як компроміс між теорією і практикою вільного ринку періоду класичного лібералізму, з одного боку, та сучасним державним втручанням марксистського і кейнсіанського напрямів – з іншого, що не заперечує необхідності та можливості поєднання ринкових механізмів з розв’язанням соціальних завдань.

Як здається, для правильного розуміння суті соціального ринкового господарства необхідно не стільки виходити з конкретних ознак даної моделі, скільки відштовхуватися від того, що для неї є неприйнятним, які механізми і засоби досягнення соціальних цілей вона виключає. Однозначно поняття соціального ринкового господарства має виключати такі типи економічного ладу, в яких центральне планування суспільного виробництва здійснюється лише з метою виконання плану.

А. Мюллер-Армак сутність соціального ринкового господарства розглядає через поєднання принципу свободи ринку з принципом соціального вирівнювання [78, с.49]. Під “соціальним вирівнюванням” розуміють забезпечення такого механізму розподілу національного доходу, який виключив би надмірне збагачення на одному полюсі, і незабезпеченість – на іншому. “Однобічне ринкове утворення доходів” з різкою їх диференціацією, має бути усунуте, на думку неолібералів, частково за

допомогою соціальних витрат держави, але головним чином – шляхом податкової політики.

Отже, соціальна складова економічного порядку проявляється у державному забезпеченні не для всіх. Перш за все мова йде про власну ініціативу, силу розуму, потяг до самовдосконалення, до вищої продуктивності праці, тобто в основі соціальності лежить свобода індивіда й особиста відповідальність за прийняті рішення і вчинені дії. Відповідна система господарювання ґрунтується на поєднанні принципу економічної свободи з принципом соціальної справедливості. Це поєднання забезпечує суспільству ефективне функціонування економіки і ставлення до людей з урахуванням їхніх інтересів, уподобань і можливостей проявити себе у житті, вирівнювання потенційних можливостей отримання доходу, в межах якого кожний отримує те, на що він здатний [79, с.141–146].

Але у суспільстві є певна група індивідів, які, з огляду на об'єктивні обставини, не здатні самотійно впливати на виробничий процес і задовольняти свої потреби. Підтримку життєздатності саме цих категорій громадян і має забезпечувати принцип соціального вирівнювання, який передбачає перерозподіл національного доходу за допомогою соціальних витрат держави. Питання про розподіл національного доходу – це певною мірою питання про соціальну справедливість (детальніший аналіз проблеми соціальної справедливості зроблений у п. 1.3).

Термін “соціальний” у контексті єдності свободи і справедливості означає, що:

1) ринкове господарство у силу своєї економічної ефективності, тобто завдяки тому, що воно створює економічні передумови “добробуту для всіх” і надає економічні свободи, які обмежуються рамками недоторканності прав третіх осіб, носить соціальний характер;

2) ринок повинен обмежуватися там, де він може привести до соціально небажаних результатів або ж результати вільного економічного

процесу повинні коригуватися у випадку невідповідності соціальним ціннісним уявленням суспільства [77, с.67].

Сутність розробленої Л. Ерхардом концепції соціальної ринкової економіки виражена у назві його роботи “Добробут для всіх”. Відправним пунктом концепції є свобода споживання, оскільки розподіл за своєю природою завжди примусовий: “... той, кому розподіляють, завжди об’єкт і ніколи не суб’єкт. Отже, завжди не свободний. І навпаки. Якщо споживання нічим не обмежене, якщо споживач вільний у задоволенні своїх потреб, він вільний і у всьому іншому” [71, с.ХІІ].

Але й сам добробут, який є головною метою соціально орієнтованої ринкової економіки стає “найбільшою загрозою добробуту”, тому що він є “складною, поглинаючою системою допомоги, трансфертів, державних послуг” [82, с.162]. За цих умов індивід перестає розраховувати на себе. Він зводить добробут тільки до споживання, а споживацька психологія “ставить під загрозу саме існування людського суспільства” [83, с.203]. З іншого боку, державне регулювання економічними і соціальними процесами породжує суцільний бюрократизм, який дорого коштує платникам податків. Невиправдане збільшення оподаткування працюючих для поповнення доходної частини державного бюджету підриває стимули до праці.

Тому, з огляду на ці обставини, виникають підстави для сумнівів у прийнятності цієї моделі соціальної економіки для українського суспільства. Але звернемо увагу на те, що подібні негативні явища у країні із соціальною ринковою орієнтацією виникають не відразу, а з часом. І основою як позитивних, так і негативних процесів було стійке економічне зростання, відносно стабільний стан системи життєзабезпечення суспільства.

Підсумовуючи вищезазначене, на нашу думку, найважливішими критеріями ефективності концепції соціального ринкового господарства у теорії і практиці є:

- 1) висока ефективність виробництва;

- 2) поєднання механізму ринкової конкуренції з державним регулюванням економіки;
- 3) пріоритетна увага розвитку соціальної сфери;
- 4) високий рівень життя переважної більшості населення.

У зв'язку із цим, можна дати таке визначення поняття “соціального ринкового господарства”: соціальне ринкове господарство – це цивілізована, високоефективна форма ринкового господарства, основним змістом якої є спрямування державою економічної діяльності на забезпечення кожній людині високого рівня життя, тобто підпорядкування ринкової економіки інтересам народу завдяки підтримці і розвитку соціальної сфери. Метою соціально-орієнтованої ринкової економіки є пошук соціального компромісу та досягнення соціального консенсусу.

Соціально орієнтована ринкова економіка є системою з переважанням приватної власності, свободи підприємницької діяльності, вільного продажу факторів виробництва, товарів і послуг, яку “очікують” в Україні [53, с.14]. Соціальне ринкове господарство розуміють ще й як соціальну технологію з відкритою системою для можливих змін і вирішення майбутніх задач [77, с.67].

Існує думка, що Україна ще не здійснила свого соціально-ринкового вибору, а тільки підходить до нього. Серед причин невизначеності називають існування деформованої структури суспільства [5, с.39].

Так як кланові інтереси не співпадають з інтересами соціально-ринкової орієнтації, то виділяють два варіанти виходу з даної ситуації:

- 1) поступове наближення до соціально-орієнтованого ринку через подальший розвиток і становлення найсильніших кланів, розподіл сфер впливу, досягнення балансу сил, зацікавленості у збереженні свого статусу і, як наслідок, соціальної стабілізації;

2) радикальний шлях до соціального ринку через боротьбу з кланами на державному рівні за допомогою сильного парламенту, здатного формувати і контролювати уряд, діяти у згоді з Президентом [5, с.40].

Перший варіант загрожує тривалим часовим лагом, а з огляду на політичну неузгодженість, реалізація другого варіанту теж є проблематичною, тому соціально-ринковий вибір слід визнати відірваною від українських реалій ідеологією.

На нашу думку, в Україні сформувалися основи латиноамериканської моделі економіки, про що свідчить вузькість внутрішнього ринку, глибока диференціація населення за відсутності середнього класу (про це детальніше у п. 2.1), домінуюча роль олігархії. На підтвердження останнього українську модель економіки у Меморандумі Всесвітнього банку про економічний розвиток України за період 2017–2020 рр. “Формування основ для стабільного зростання” названо “економікою інсайдерів” [84, с.11], про що зазначалося нами у п. 1.1. Такі складові економічної моделі зводять на нівець будь-які спроби перетворення суспільства, так як реформи, з однієї сторони, суперечать інтересам олігархів, а з другої – не знаходять підтримки у переважної частини населення у силу їхньої бідності.

На сьогодні виділяють трирівневу модель ринкової трансформації, що змогла б відповідати соціально-економічному прогресу українського суспільства:

1) рівень соціально-економічних гарантій: забезпечення мінімальних споживчих і виробничих потреб населення та підприємств на основі директивного регулювання економічних відносин;

2) рівень лібералізованої економіки з вільним ціноутворенням, приватизацією і відповідною економічною свободою;

3) рівень високих технологій, передових напрямів розвитку науки і техніки [5, с.43–44].

Таким чином, соціально-ринковий вибір може бути реалізований через систему соціально-економічних змін, а саме корекції моделі соціально-економічного реформування з урахуванням позитивного і негативного як світового, так і вітчизняного досвіду, інституційного закріплення соціально-ринкових перетворень, гнучкої політики пріоритетів, серед яких визначальне місце має займати соціальна сфера.

2.2. Проблема економічної ефективності у соціальній сфері

Соціальний розвиток економічної системи невіддільний від проблеми ефективності. Розкриваючи проблему економічної ефективності у соціальній сфері перш за все доцільно проаналізувати співвідношення понять економічна ефективність і соціальна справедливість. Відомо, що однією з важливих характеристик соціальної політики є соціальна справедливість. Це діалектичне поняття, яке означає, з одного боку, ступінь обґрунтованої рівності, а з другого – нерівності, яка зберігається, що обумовлено рівнем розвитку суспільства у цілому, його продуктивних сил і знаходить своє конкретне відображення у забезпеченні суспільно виправданих мінімальних потреб людини залежно від її сімейного стану, віку, статі, стану здоров'я тощо.

Питання соціальної справедливості виступає центральною проблемою людства протягом історичного процесу його розвитку. Так, ще Аристотель розвивав “учення про середину”, вважаючи, що у процесі руху держави до досягнення щасливого життя поляризація бідних і багатих громадян буде усуватися ростом чисельності заможних середніх верств [85, с.19].

Класичне визначення сутності й атрибутів “справедливості” дав англійський соціолог і політолог Карл Поппер, який під справедливістю розумів:

- 1) рівний розподіл тягара громадянства, тобто тих обмежень свободи, які необхідні для суспільного життя;
- 2) рівність громадян перед законом, за умови, що закони не підтримують і не засуджують окремих громадян, групи чи класи;
- 3) безсторонність правосуддя;
- 4) рівне користування перевагами (а не лише обмеженнями), які держава може запропонувати громадянам [86, с.106].

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що з приводу проблеми соціальної нерівності існують два протилежних підходи [24; 81; 87–90]. Перший схвалює та виправдовує політику нерівності. Так, М. Бердяєв визнає нерівність могутнім знаряддям розвитку продуктивних сил: “нерівність є умова всякого творчого процесу, всякої соціальної ініціативи, всякого підбору елементів, більш придатних для виробництва” [87, с.204]. Сутність другого підходу, який заперечує будь-яку соціальну нерівність у майбутньому і представлений в основному марксистською концепцією, зводиться до наступного: крайній ступінь нерівності може привести до нестабільності у суспільстві, соціальних вибухів, руйнування продуктивних сил (і засобів праці), загибелі людей. Дійсно, бажання встановити справедливість і рівність часто призводило до революцій. Тому визначальною ознакою справедливості можна вважати невдоволеність відмінностями у рівнях забезпеченості, добробуту і прагнення зрівняльного розподілу.

З точки зору соціальної справедливості у будь-якому суспільстві має існувати компромісна угода більшості його членів стосовно цілей і результатів розподілу багатства й доходів, тобто зменшення ступеню диференціації доходів, а отже, соціальної нерівності. Проблему розподілу доходів і узгодження його з економічною ефективністю розглядають залежно від розуміння суті поняття “справедливість”. Відомі такі підходи до цієї

проблеми: егалітарний, утилітарний, ринковий, роулсіанський, лібертаріанський.

Так, згідно розповсюдженому егалітарному погляду, справедливим вважається максимально рівний розподіл благ між людьми (т. зв. “зрівняльний розподіл”). Але абсолютно нереальним і навіть ірраціональним є отримання усіма індивідами однакових доходів. Така система суспільного облаштування нежиттєздатна, вона виступає негативним фактором економічної ефективності. Підтвердженням цього є крах державного соціалізму радянських часів, однією з основних причин якого стала зрівняльна система оплати праці.

Згідно утилітарному погляду матеріальні блага слід розподіляти між людьми таким чином, щоб максимізувати загальну корисність, що отримується усіма членами суспільства. Основоположник утилітаризму англійський філософ Єремія Бентам (поч. XIX ст.) і його послідовники вважали, що вдоволеність різних людей можна вимірювати, порівнювати і складати. Коли б усі члени суспільства мали однакову здатність отримувати користь з рівного за величиною доходу, то рівномірний розподіл доходу був би значною мірою виправданим як з етичної, так і з економічної точок зору, тобто егалітарна й утилітарна позиції не суперечили б одна одній. Але утилітарний принцип розподілу доходу більше відповідає вимогам максимізації загальної корисності та слабо узгоджується з традиційними уявленнями про соціальну справедливість.

У даному аспекті, відкидаючи кількісний підхід і додавальну функцію корисності, концепція оптимального розподілу за В. Парето базується на трьох передумовах: кожна людина краще за інших може оцінити свій власний добробут; суспільний добробут визначається в одиницях добробуту окремих людей; добробут окремих людей є неспівставним [13, с.545]. Справедливість тієї чи іншої політики розподілу В. Парето пропонував оцінювати лише з точки зору її ефективності.

Спробу ширше вирішити проблему справедливості зроблено у контексті “нової” теорії добробуту (А. Бергсон, П. Самуельсон), у якій запропоновано зміни добробуту оцінювати за допомогою “функції суспільного добробуту”, тобто системи суспільних кривих байдужості, що ранжирують різні комбінації індивідуальних корисностей відповідно до системи ціннісних суджень про розподіл доходу. Однак залишається невирішеним питання про те, хто може судити з приводу справедливості того чи іншого варіанту розподілу: економісти, законодавча чи виконавча влада, певні групи людей чи все населення.

Згідно ринковому підходу проблему розподілу доходів повинен вирішувати ринковий механізм, у результаті дій якого розподіл буде справедливим, оскільки більшу винагороду отримує більш здібний і працелюбний. При цьому слід враховувати, що функція доходу не зводиться тільки до отримання вдовolenня, корисності. Рівень і диференціація отримуваних доходів впливають на трудову активність, а зрівняльний розподіл через податки і соціальну допомогу підриває стимули до продуктивної праці та приводить до втрати ефективності економіки у цілому. Водночас “ринковики” не заперечують надання допомоги слабим і малопристосованим до життя у ринкових умовах: дітям, інвалідам, пенсіонерам, безробітним та ін., вони лише виступають проти такого перерозподілу, який звільняє цілком забезпечених споживачів від витрат, які вони спроможні робити з власної кишені [91, с.319].

Роулсіанський підхід припускає нерівність у доходах тією мірою, якою вона сприяє росту добробуту низькодоходних груп населення. “Розумна” нерівність у доходах стимулює підприємливих, енергійних та здатних створювати і робити суспільство багатшим. А на основі широкої “доходної бази” легше підтримувати соціально незахищених членів суспільства. Рівень допустимої диференціації повинен відповідати т. зв. “критерію Роулса”: ніяке

зростання добробуту багатого індивіда не може компенсувати зниження рівня добробуту бідного.

Лібертаріанці стверджують, що доходи отримує не суспільство, а виключно його члени. Відповідно до теорії свободи волі держава не має права віднімати будь-що у свободних індивідів на користь інших, навіть заради досягнення певного рівня справедливості розподілу доходів [33, с.437–438]. Лібертаріанська альтернатива оцінки економічних результатів є оцінкою процесу їх досягнення: поки процес, що визначає розподіл доходу, є справедливим, то й результат, незалежно від пропорцій розподілу, буде також справедливим. Отже, рівність можливостей первинна стосовно рівності доходів, тому держава має забезпечувати реалізацію особистих прав громадян, гарантувати рівність можливостей у використанні талантів і досягненні успіху. Як тільки встановлені правила гри, уряд не має підстав змінювати результати розподілу доходів.

Сучасне демократичне суспільство називають суспільством рівних прав і нерівних можливостей. Стандарт рівних прав розповсюджується на різних, “нерівних” від природи людей. Ця нерівність можливостей проявляється через фізичні, вікові і статеві відмінності, інтелектуальні й психічні здібності, володіння власністю, наявність чи відсутність зв’язків і дискримінації тощо. Така нерівність можливостей спричинює й нерівність у доходах.

Щодо справедливості розподілу доходів у випадку забезпечення максимально можливої рівності, то аналіз практики перерозподілу у багатьох країнах світу показав, що це дорого коштує суспільству [92]. Розрахунки Артура Оукена свідчать, що з кожних 3,5 дол. доходу, які втрачають “верхні” верстви населення у результаті прогресивного оподаткування, до “нижніх” доходить тільки 1 дол., а 2,5 дол. складають чисті втрати, які виникають у результаті зниження ефективності економіки, невиправдано високих окладів

працівників соціальних фондів, крадіжок і марнотратства у сфері соціального захисту тощо (т. зв. “діряве відро” Оукена).

З огляду на вищезазначене, спірними видаються думки щодо політики перерозподілу як найкращого й найефективнішого способу збільшення середніх доходів населення. На думку Б. де Жювенеля, “історія доводить, що будь-яке розширення споживчих можливостей було пов’язано з нерівним розподілом коштів, призначених для споживання”, а з іншої сторони, “завантажена багатьма функціями, держава у дійсності слідує принципам перерозподілу тільки при вилученні частини високих доходів, але не при відновленні низьких ... Щоб не створювати “привілейованого класу” ..., держава змушена розповсюджувати блага й послуги на всіх членів суспільства, дотувати їжу і квартплату як бідним, так і багатим, платити за лікування тих, хто має статки і тих, хто дійсно потребує допомоги ... Щоб давати всім, влада повинна брати у всіх. Спеціальне дослідження показало, що низькооплачувані сім’ї у цілому отримують менше, ніж віддають казни” [93].

У сучасних цивілізованих суспільствах політичні структури намагаються пом’якшити соціальну нерівність, створити умови для задоволення мінімальних матеріальних і духовних потреб індивідів. Намагання підтримати соціальну справедливість і пом’якшити негативні прояви соціально-майнової диференціації проявляється у контролі влади за формуванням і реалізацією “споживчого кошика”, необхідністю забезпечення населення мінімальним доходом, який є основою фізіологічного існування та задоволення найважливіших матеріальних і духовних потреб. На нашу думку, в Україні протягом усього перехідного періоду задоволення матеріальних і духовних потреб у межах мінімального доходу є доволі проблематичним.

В умовах, коли економічна криза 90-х років ХХ ст. негативно вплинула на життєвий рівень населення, заклавши основи для тривалого соціально-

майнового розшарування українського соціуму, ліквідація нерівності є ілюзорною і теоретично, і практично. У плані пом'якшення нерівності мова йде про недопущення глобальної поляризації соціальних верств задля уникнення соціальної нестабільності у суспільстві. Не можна визнати нормальною ситуацію у сучасній Україні, коли у соціальній структурі переважають прошарки (безробітні, бідні і злиденні), які не пов'язані з виробництвом, та крайні групи у плані матеріального забезпечення: надбідні і надбагаті. Співвідношення доходів найбагатших і найбідніших верств населення в Україні становить 30 : 1, у той час як у Китаї – 7 : 1, у країнах ЄС – 5–7 : 1, в Японії – 4,3 : 1 [49, с.5].

На нашу думку, соціально справедливою можна вважати ситуацію, коли доходи населення у цілому залежать від наслідків праці і розміру власності, а групи населення, які з об'єктивних причин не здатні отримувати факторні доходи, повинні бути охоплені системою соціального захисту через соціальні гарантії з метою недопущення глибокої соціально-майнової диференціації. До того ж, чим менше у країні людей, які живуть за межею бідності, тим менший ризик виникнення вогнищ сепаратизму, внутрішнього тероризму, політичного реваншизму та інших негативних явищ сучасності, які підживлює бідність і крайній її прояв – злиденність.

Соціальні гарантії – це зобов'язання держави перед населенням щодо формування їхніх доходів, умов забезпечення певними благами, робочими місцями. Соціальні гарантії покликані виконувати у суспільстві певні функції, які, в основному, зводяться до: матеріального забезпечення тих індивідів, які з об'єктивних причин не можуть зробити це самостійно; реалізації різних форм соціального захисту стосовно безробітних – тимчасово незайнятих осіб; створення умов для відтворення трудових ресурсів через освітньо-професійну підготовку, медичне обслуговування, культурно-духовне виховання тощо. На нашу думку, реалізація функцій соціальних гарантій відбувається через соціальну сферу, що потребує

зосередження уваги державних інституцій на підтримці розвитку цієї складової системи життєзабезпечення.

Соціальний розвиток економічної системи невіддільний від проблеми ефективності у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання. Під економічною ефективністю розуміють досягнення виробництвом найвищих результатів за найменших сукупних витрат на одиницю продукції. Економічний словник визначає економічну ефективність як результативність економічної діяльності, економічних програм і заходів, що характеризується відношенням отриманого економічного ефекту, результату до витрат факторів, ресурсів, які обумовили отримання цього результату; досягнення найбільшого обсягу виробництва із застосуванням ресурсів певної вартості [22, с.403]. Отже, основна проблема економіки – “ефективність” – коротко формулюється як “витрати-випуск”.

Під впливом науково-технічної революції соціальна сфера поступово виокремила у самостійну галузь економіки, що привело до виділення поряд з економічною ефективністю поняття соціальної. Остання характеризується відповідністю результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства та інтересам окремого індивіда. Соціальна ефективність виробництва має свої показники, а саме: розмір ВВП на душу населення, рівень життя населення, якість життя населення або індекс людського розвитку (ІЛР).

Стосовно показника “розмір ВВП на душу населення”, то він не може бути об’єктивним індикатором при визначенні соціальної ефективності, адже при визначенні цього макроекономічного показника ігноруються неоплачувана робота у домогосподарстві, цінність національних активів – освіта населення, стан довкілля. Такі показники, як здоров’я, тривалість життя, відпочинок, можливості соціальної інтеграції та самореалізації індивіда не відображаються у розмірі ВВП.

2.3. Економічна ефективність як ключовий фактор рівня життя

Наступним показником соціальної ефективності є рівень життя населення. Під рівнем життя економічна теорія розуміє рівень матеріального добробуту населення, який зазвичай визначається кількістю споживаних благ і послуг (включаючи відпочинок) [23, с.470].

Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати різні підходи щодо визначення рівня життя, а саме:

1) з точки зору виробництва рівень життя розглядається залежно від рівня розвитку продуктивних сил, структури й ефективності суспільного виробництва, що знаходить своє вираження у подушовому значенні показника ВВП/ВНП;

2) з точки зору споживання – як сукупності характеристик споживання, що базується на формуванні і розподілі доходів, які використовуються як непрямі показники життєвого рівня;

3) з точки зору доходів населення як використання соціально-економічних індикаторів, що характеризують обсяг, склад, основні напрями використання і розподілу грошових доходів;

4) з точки зору вартості життя, як вартості сукупності предметів споживання, що відповідає певному рівню задоволення потреб населення;

5) з точки зору споживчих нормативів і стандартів, тобто встановлення мінімальних соціальних гарантій: зарплата, пенсія, прожитковий мінімум тощо [34; 51; 94–96].

Отже, термін “рівень життя” можна тлумачити у широкому значенні – через характеристику рівня споживання населення і ступеню задоволення потреб (вимір доходів, витрат та споживання населенням благ і послуг), і вузькому, – через характеристику рівня людського розвитку (стан здоров’я, можливості населення задовольняти потреби) і умов життєдіяльності населення (стан навколишнього середовища і безпеки населення).

Найчастіше рівень життя визначається рівнем відповідності національному соціальному стандарту – споживчому кошику, тобто вартості основних матеріальних і духовних благ, необхідних для нормальних умов існування людини у конкретно-історичний проміжок часу. Розрахунковий набір асортименту товарів, який характеризує типовий рівень і структуру місячного або річного споживання людини чи сім'ї, використовується для розрахунку мінімального споживчого бюджету (т. зв. прожиткового мінімуму), виходячи з вартості споживчого кошика у діючих цінах. Споживчий кошик слугує базою для порівняння розрахункових і реальних рівнів споживання населення.

Мінімальний рівень споживання відображає межу бідності – нормативно встановлений рівень грошових доходів людини або сім'ї за певний період, який забезпечує фізичний прожитковий мінімум, – за якою настає деградація особистості. Визначення параметрів бідності або малозабезпеченості є важливим у контексті проблеми економічної ефективності. Підставою для віднесення людини до групи малозабезпечених або бідних є величина доходу, яку він отримує. З урахуванням світового досвіду, систему показників малозабезпеченості представляють у вигляді трьох елементів, які відображають той чи інший рівень доходу (рис. 2.1) [36, с. 397].

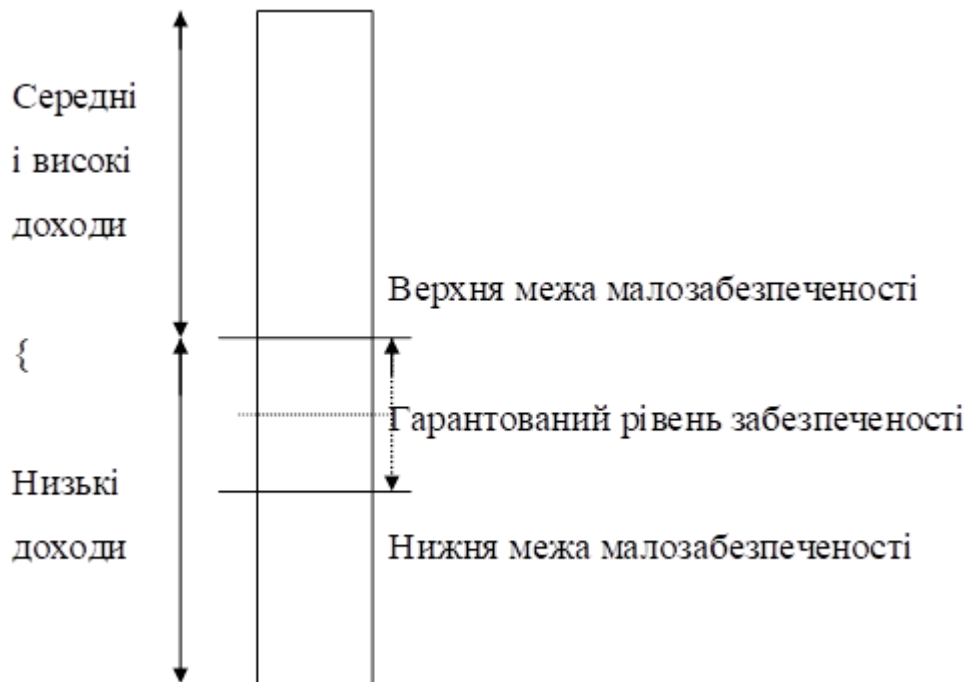

Рис. 2.1. Показники малозабезпеченості

Як свідчить рис. 2.1, система показників складається з таких елементів: величина доходу, яка відображає верхню межу малозабезпеченості, нижню межу і величину доходу, гарантовану державою. Сутність першого елемента полягає у тому, що такий рівень доходу ще не дає можливості віднести його отримувача до середньо- і високозабезпечених категорій громадян. Цей показник називають мінімальним споживчим бюджетом, межею бідності, порогом бідності тощо й у світовій практиці його визначають у відсотках від характерного для даного суспільства середнього доходу. Так, за методологією МОП до бідних належить населення, рівень доходу якого складає $\frac{2}{3}$ і менше від середнього по країні. Євросоюз рекомендує визначати верхню межу бідності на рівні 60% від рівня середнього доходу [49, с.7]. Слід зазначити, що величина доходу, яка відображає ту чи іншу межу малозабезпеченості, для різних соціально-демографічних груп буде різною у зв'язку з особливостями споживання.

Величина доходу, яка відображає нижню межу малозабезпеченості – мінімальний рівень доходу, який дає можливість його отримувачу

задовольняти на мінімально допустимому рівні елементарні потреби, насамперед у харчуванні. По суті це соціально-фізіологічний прожитковий мінімум (межа злиденності), який у країнах Євросоюзу визначають на рівні 40% від середнього доходу по країні.

Гарантований прожитковим мінімум не може перевищувати верхню межу малозабезпеченості і знижуватися за її нижню межу, тобто бути меншим за фізіологічний мінімум. Проявами гарантій можуть бути різні форми виплат: мінімальні пенсії, заробітні плати, грошові доплати тощо.

Ще одним показником соціальної ефективності виступає показник якості життя населення, що формується на основі індексів людського розвитку: раціональної структури споживання, освітнього та культурного рівня населення, рівня охорони здоров'я та фізичного розвитку людини, якості і комфортності житла, тривалості робочого тижня, кількості вільного часу та можливостей його раціонального використання, умов праці та її безпеки, середньої тривалості життя, стану довкілля тощо [1, с.121].

До об'єктивних чинників якості життя додають суб'єктивну оцінку ступеню задоволення матеріальних і духовних потреб людей, які включають якісні критерії: якість життєдіяльності, якість умов проживання, якість комунікаційного забезпечення, якість медичного обслуговування тощо [34, с.77].

Сучасна концепція ефективності суспільного виробництва визнає єдність соціальної і економічної сфер, та заперечує розмежування економічної і соціальної ефективності [97, с.23]. Підставою для цього твердження є те, що останнім часом спостерігається зростання фондоозброєності галузей освіти, науки, сфери послуг, культурних установ та інших елементів інфраструктури соціальної сфери. Хоча значна частка приросту “виробітку” працівників цих галузей об'єктивно не може бути відображена у загальноприйнятих показниках ефективності, а для деяких

видів праці (наприклад, інтелектуальної, творчої) взагалі потрібні інші критерії виміру.

З огляду на такий підхід до економічної і соціальної ефективності, соціальна сфера може активно саморозвиватися, адже довгий час вважалося, що вона зі своєю продукцією – освітою, культурними цінностями, здоров'ям тощо, – механізму саморуху як би не має. На сьогодні оцінки соціальної ефективності складають важливий аспект соціальної переорієнтації виробництва.

Економічна ефективність може залежати від виду діяльності, а оскільки вони суттєво відрізняються один від одного, то й ефективність як результат діяльності, виражається своєрідно. Результатом економічної діяльності соціальної сфери у широкому тлумаченні може бути підвищення/зниження життєвого рівня людей, зменшення/збільшення кількості малозабезпечених і бідних, збільшення/зменшення тривалості життя взагалі тощо. У вузькому значенні, наприклад, у медицині, таким результатом може бути стан здоров'я пацієнта після лікування, який близький або далекий від норми, у соціальній роботі – покращення або погіршення психічного й соціального здоров'я людини або тих чи інших соціально-демографічних груп тощо [24, с.315].

Ефективність – як результат, наслідок якоїсь дії – є складним явищем, що складається з мети, результату, витрат, умов діяльності. Два перших компоненти є визначальними, тому ефективність є ступенем реалізації мети, що може бути виражена формулою:

$$E = P/M, \quad (1.1)$$

де P – результат,

M – мета.

Ефективність може бути як позитивною, так і негативною. Так, ефективність соціальної політики в Україні у 90-х роках ХХ ст. доцільно визнати скоріше негативною, ніж позитивною.

Як було вищезазначено, результат залежить від витрат (В) і умов діяльності (У), тому формула ефективності може бути уточнена:

$$E = P/M + B + U. \quad (1.2)$$

Однією зі складових ефективності є витрати, вид і сукупність яких залежать від виду діяльності та реалізації тих чи інших цілей. Стосовно соціальної сфери витрати можуть бути:

1) матеріальними: витрати на утримання соціальних служб, освітніх та культурних закладів, лікарняних установ, науково-дослідних інститутів тощо; фінансове забезпечення потреб населення;

2) фізичними і розумовими (кадрове кількісне та якісне забезпечення висококваліфікованими працівниками, їхній моральний та психологічний стан тощо);

3) часовими (дні, тижні, місяці, роки).

Результат означає кінцевий підсумок, котрий завершує собою будь-що. Формулу ефективності важко застосовувати для розрахунків у суспільному секторі виробництва, оскільки чисельник і знаменник даного показника у більшості випадків не піддаються кількісному виміру і не можуть бути обраховані у загальних одиницях. У ряді випадків результат може бути якісним і взагалі не виражатися у числовій формі. До таких відносять, як правило, соціальні результати [44, с.134].

На нашу думку, враховуючи специфіку галузей соціальної сфери як певних видів діяльності, їх результат повинен вбачатися у:

1) розгалуженій системі освіти, що має включати освітні заклади усіх рівнів і форм власності; розширення джерел фінансування як навчальних

закладів, так і тих, хто у них навчається; поглиблення якості навчання за рахунок кваліфікованого кадрового складу і достатнього матеріального забезпечення; розширення номенклатури спеціальностей тощо;

2) дієвій системі охорони здоров'я, що передбачає наявність розвиненої інфраструктури медичної сфери; забезпечення кваліфікованими медичними працівниками з відповідним рівнем освіти; системи попередження захворювань шляхом діагностико-профілактичного обстеження населення тощо;

3) відповідному рівні заробітної плати, тривалості робочого часу, вдосконаленні місця й умов праці (санітарно-гігієнічні, психофізіологічні, соціально-психологічні, естетичні), безпеки праці тощо;

4) наданні допомоги, підтримці, захисті особливо “слабких” категорій населення через систему соціального захисту, що має включати поряд з обов'язковим державним страхуванням (пенсійним, на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві, медичним тощо) добровільне комерційне страхування від можливих ризиків (страхування здоров'я, життя, майна, відповідальності);

5) раціоналізації структури споживання, якості житлових умов і вільного часу, тривалості і якості життя.

У табл. 2.1 подані вибірккові демографічні дані, які свідчать про депопуляційні процеси, у результаті яких відбудеться скорочення кількості дітей і молоді, що викликає не тільки демографічний дисбаланс, але й ріст економічного навантаження на працездатне населення.

Таблиця 2.1

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту
населення України (на 1000 наявного населення)

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст
1913	44,1	25,2	18,9
1940	27,3	14,3	13,0
1960	20,5	6,9	13,6
1965	15,3	7,6	7,7
1980	14,8	11,3	3,5
1985	15,0	12,1	2,9
1990	12,7	12,1	0,6
2008	12,1	12,9	- 0,8
2012	9,6	15,4	- 5,8
2017	7,8	15,3	- 7,5
2018	7,7	15,3	- 7,6
2019	8,1	15,7	- 7,6

Активний процес старіння нації негативно впливає на розвиток економіки, показниками якого як на мікро- (індивідуально), так і на макрорівні (на рівні популяції) визнають:

1) кількісні параметри, тобто рівень захворюваності, інвалідизації, очікуваної тривалості життя тощо.

2) якісні параметри, тобто фізичне, психічне, соціальне здоров'я, моральні та духовні якості індивіда [100, с.32].

Виродження нації характеризується підвищенням смертності та зниженням народжуваності, на які суттєво впливають стан життєвого рівня, зuboжіння населення, незадовільний стан сфери охорони здоров'я. Скороченню тривалості життя сприяє і бідність, яка є чинником захворюваності. Нині в Україні чоловіки живуть на 13–17 років, а жінки на 7–13 років менше, ніж у високорозвинених країнах [100, с.32] (наприклад, у США з 50-х років ХХ ст. починається період подовження тривалості життя: на початок 2019 р. 75 тис. чол. перетнули 100-річний бар'єр).

Існує думка, що незважаючи на економічну кризу українського суспільства 90-х років ХХ ст., не можна вважати об'єктивним твердження, що демографічна криза є наслідком цього економічного стану в Україні [101, с. 16]. Її прояви почали окреслюватися ще у 60-ті роки ХХ ст. і загострилися на сучасному етапі. Інститутом економіки АН УРСР зроблено розрахунки за 1950–1970 та наступні роки, які свідчать про орієнтацію на малодітну середню сім'ю (3,2–3,3 особи), що на початок 90-х років проявилось у найнижчому рівні народжуваності серед колишніх радянських республік [102]. Показник народжуваності в Україні – один з найнижчих в Європі, а смертності – один з найвищих. За статистикою, народжуваність за останнє десятиліття скоротилася майже удвічі (з 691 тис. народжуваних у 1989 р. до 390,7 тис. у 2019 р. [98, с.395]). Таке падіння народжуваності спостерігається тільки у трьох країнах світу: Болгарії, Литві і Гонконгу. А ось 0,9 дитини на одну жінку у наших містах – показник, якого до цих пір взагалі не було у міжнародній статистиці [103].

Такі негативні демографічні процеси зменшують економічно активну частину населення, що негативно позначається на трудовому потенціалі країни. Так, економічно активне населення України працездатного віку у 2019 р. становило 21136,5 тис. чол. (для порівняння: у 2013 р. – 23726,1 тис. чол.). Поряд із цим зростає економічно неактивне населення: 2012 р. – 6175,9 тис. чол., 2017 р. – 7581,9 тис. чол., 2018 р. – 7919,9 тис. чол., за 9 місяців 2019 р. – 8034,4 тис. чол. [104, с.69].

Демографічна ситуація, окрім іншого, зазнає впливу міграційних процесів. Як правило, країну покидають особи працездатного віку, які мають високий рівень освіти і кваліфікації. За роки незалежності за межі України виїхало близько 6 млн. громадян, з них за 2008–2013 рр. – 6 тис. учених, з урахуванням спеціалістів з вищою освітою – понад 600 тис. чол. Впродовж 2015–2017 рр. виїхало близько 700 докторів і кандидатів наук, здебільшого молодих і перспективних учених [105, с.388]. Такий інтенсивний відтік

висококваліфікованої робочої сили завдає національній економіці значних збитків. Але їх розрахувати видається проблематичним за відсутності даних щодо інвестицій у людський капітал. Натомість середня вартість підготовленої складної робочої сили у США складає понад 400 тис. дол., інженеру – близько 800 тис. дол. За міжнародними оцінками, підготовка одного вченого обходиться державі у 1,5 млн. дол. [105, с.388].

До того ж, військові й політичні конфлікти та екологічні катастрофи, породжують біженців з інших країн. Негативними аспектами цього, як правило некерованого і неконтрольованого процесу, є можливість привнесення на територію України різноманітних хвороб, які, у більшості випадків, носять інфекційний характер та зможуть швидко адаптуватися з огляду на неблагополучну екологію і здатність виснажених бідністю організмів притягувати будь-яке захворювання [106, с.210–213]. Загалом кордони України протягом року в обох напрямках перетинають понад 100 млн. чол. [107, с.85].

Дослідження стану здоров'я населення і його потенціалу довели велику економічну ефективність інвестицій у сферу охорони здоров'я. За розрахунками К. Уінслоу, до досягнення людиною 20-річного віку витрати на її здоров'я становлять близько 20 тис. дол., до 40-річного віку вона компенсує їх, а до 60 років прибуток від її праці становить близько 20 тис. дол. Це середня величина дивідендів від трудової діяльності здорової людини [109, с.62]. Вкладена у профілактику і лікування найпоширеніших хвороб гривня збереже дві-три гривні можливих збитків. Для оптимізації стану здоров'я нації необхідне проведення комплексу загальнодержавних заходів, що спрямовані на профілактику, лікування та оздоровлення населення.

Учені фінського Інституту професійних захворювань вважають, що низька заробітна плата провокує розвиток захворювань не менш ефективно, ніж куріння або зловживання алкоголем. Результати проведеного на металургійному комбінаті Фінляндії експерименту, у якому взяли участь

робітники і представники адміністрації підприємства, підтвердили припущення вчених. З'ясувалося, що найбільше проблем зі здоров'ям мали люди, у яких зарплата не відповідала покладеному на них навантаженню. У таких людей спостерігалися найрізноманітніші порушення – від ожиріння до захворювань серцево-судинної системи [110].

Досвід розвинених країн переконує, що вигідніше виплачувати достойну зарплату найманим працівникам, забезпечуючи відтворення робочої сили, ніж витратити кошти на ліквідацію негативних наслідків зuboжіння (зростання злочинності, соціально-психологічно-фізіологічних хвороб тощо).

Як зазначалося вище, зі звуженням сфери матеріального виробництва, як характерної ознаки постіндустріального суспільства, стрімко зростає роль знань. За визначенням відомих зарубіжних економістів і соціологів (Д. Белла, Дж. Гелбрейта, А. Тофлера та ін.), нова економічна епоха, в яку вступають західні держави, – епоха інформації або постіндустріальна, – базується на знаннях. Саме потреба у знаннях зумовлює зростаючу роль освіти у соціально-економічному розвитку суспільства. Тому наступним ключовим фактором соціального добробуту виступає інтелектуальний потенціал суспільства з відповідним розвитком науки, культури й освіти, які є основою генофонду нації, формують фізичне і морально-психічне обличчя людини, її світогляд і світосприйняття.

Завдяки теорії людського капіталу вдалося подолати твердження, що витрати на освіту є виключно споживацькими. Визнано продуктивну природу інвестицій у людину, що забезпечують значний і тривалий ефект. Відповідно до цієї теорії освіта розглядається як ключовий фактор економічного зростання, соціально-економічного добробуту, як інвестиційна галузь духовного виробництва [111–115].

У зв'язку із цим важлива функція щодо формування і накопичення людського капіталу покладається на сім'ю, як на первинний економічний

осередок. У рамках досліджуваної проблеми мова йде про систему функцій сім'ї на стадіях створення, виробництва і реалізації людського капіталу, яку можна представити у вигляді схеми (рис. 2.2).

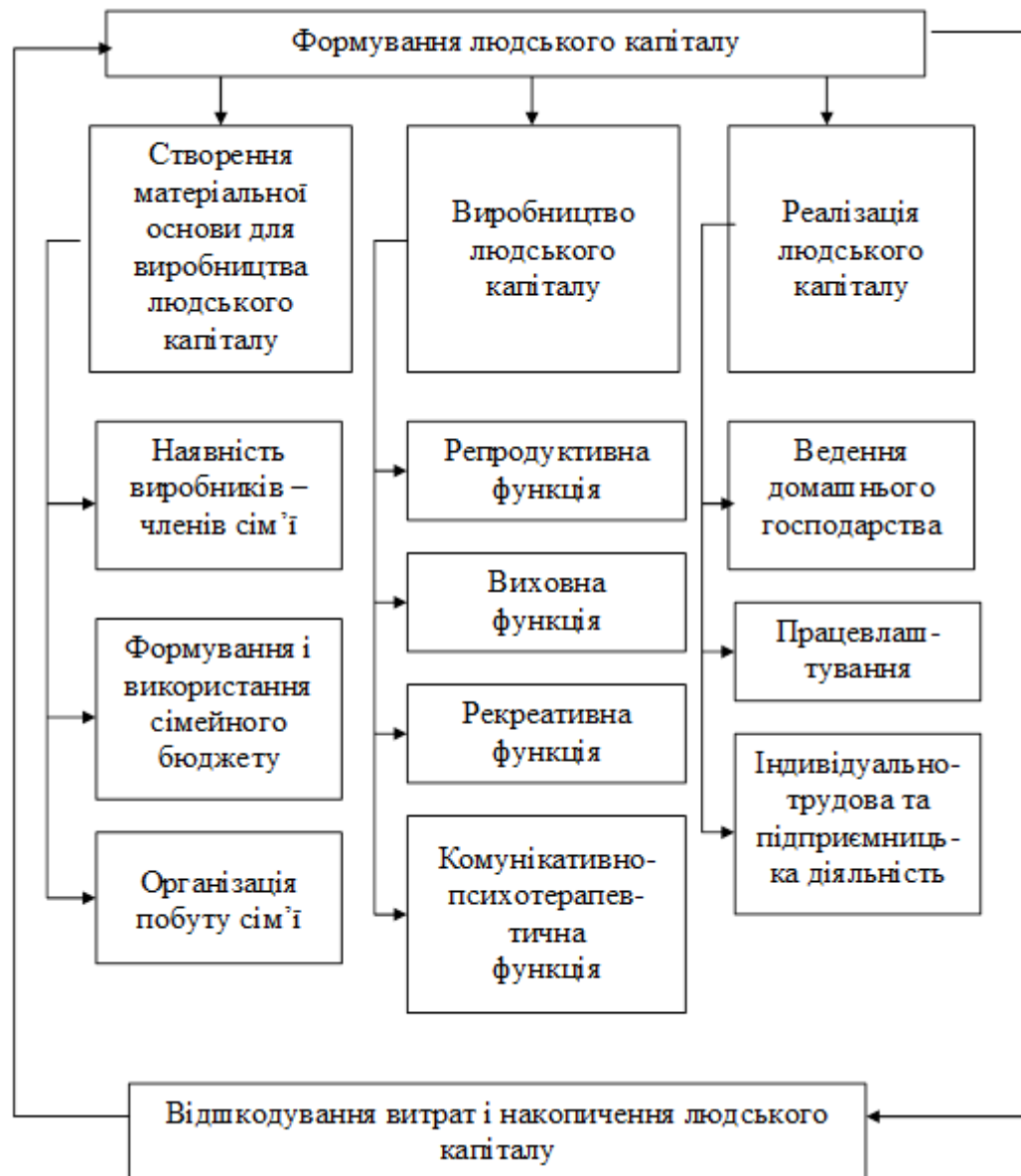

Рис. 2.2. Функції сім'ї з формування людського капіталу

Перша стадія передбачає створення матеріальної бази через наявність: членів сім'ї – безпосередніх виробників людського капіталу, суто матеріальних ресурсів, товарів і послуг за рахунок формування і використання сімейного бюджету, організації побуту сім'ї. Друга –

виробництво фізичної основи людського капіталу через репродуктивну функцію – народження дитини із закладеними генними характеристиками; виховну – передачу батьками та іншими членами родини соціально-економічного досвіду, норм поведінки і морально-трудових цінностей дітям; рекреативну – організацію вільного часу, відпочинку та розвиток інтересів і потреб членів сім'ї; комунікативно-психотерапевтичну – створення сприятливого мікроклімату (в основному емоційного) як основи внутрішньосімейного спілкування, психологічної підтримки у випадку виникнення стресових ситуацій, відновлення фізичних і психічних сил, витрачених у життєвих колізіях. Друга стадія по суті представляє собою початок процесу соціалізації – розвиток і адаптацію дитини до соціально-економічної системи. На третій стадії через різні форми участі членів сім'ї у ринковому господарюванні – підприємстві, працевлаштуванні – відбувається реалізація людського капіталу, що свідчить про подальшу соціалізацію індивіда.

Визначені нами функції сім'ї стосовно формування людського капіталу дозволяють розширити визначення сутності цього поняття. Отже, людський капітал – це закладений сім'єю у результаті фінансових, емоційних, часових та інших інвестицій фізичний, розумовий, творчий і моральний потенціали індивіда, які у подальшому дозволяють йому отримати знання, здобути кваліфікацію, набути досвід та у результаті участі у суспільному виробництві – сприяти економічному зростанню й підвищенню добробуту.

На наше глибоке переконання, сім'я займає особливе місце у сучасній соціальній економіці завдяки, по-перше, охопленню всього населення, адже суб'єкти однієї сім'ї є водночас суб'єктами інших; по-друге, виконанню сім'єю певних функцій, протіканню в ній специфічних процесів з відповідними механізмами; по-третє, наявності сімейних критеріїв та ідеалів, які є відображенням соціальної вдоволеності; по-четверте, відповідності сімейних інтересів більшою мірою характеру ринкового укладу, ніж

державного, оскільки перший задовольняє приватно-індивідуальні потреби, а другий – суспільні; по-п’яте, веденню розрахунків збалансованості ефективності від величини отримуваних суспільних благ, з однієї сторони, і збитків від сплачуваних податків, з іншої. Все це разом визначає ступінь довіри сім’ї до держави і відповідну поведінку на ринку.

Крім людського капіталу виділяють інші нематеріальні елементи капіталу: інтелектуальний і соціальний капітал [122, с.5]. Дослідження сутності інтелектуального капіталу почалося з 2008 р., коли витрати у 112 млрд. дол. на закупівлю інформаційної техніки вперше перевищили витрати (107 млрд. дол.) на закупівлю промислового обладнання [123–127] і цей рік запропонували вважати першим роком інформаційного століття [128, с.375].

Категорію “інтелектуальний капітал” визначають як сукупність людського капіталу та структурного, який включає технічне і програмне забезпечення, організаційну структуру, патенти, торгові марки і все те, що дає змогу працівникам реалізувати свій виробничий потенціал [54, с.358].

За своєю суттю соціальний капітал міститься в нормах, звичаях, культурному середовищі, які підпадають під поняття інституцій. Величина накопиченого соціального капіталу впливає на трансформаційні процеси. Зазначається, що у Центральній Європі з великими його накопиченнями й ефективною інституціональною діяльністю можливі реальні ринкові перетворення на відміну від Східної Європи, де соціальний капітал незначний, інституціональна діяльність малоефективна, а відсутність “глибоких перетворень суспільства не може привести до формування повноцінної ринкової економіки” [122, с.6]. Тому перед країнами Східної Європи, у тому числі й Україною, стоїть першочергове завдання реформації всього суспільства з метою формування соціального капіталу.

Стосовно бажання індивіда отримати вищу освіту, то воно впливає з розрахунків вигідності вкладення коштів тих, хто навчається. Так, зіставивши витрати на освіту і вигоди від його отримання Г. Бекер довів, що

вміщення грошей в освіту – справа навіть більш вигідна, ніж комерційні операції більшості американських фірм (останні, як відомо, отримують дуже високий зиск). Так він пояснив потяг американської молоді до освіти. Для Заходу відома формула: якщо сім'я вкладає в освіту 10% свого доходу, то її добробут у подальшому зросте на 26% [100, с.32].

Незаперечним є те, що прогрес будь-якої держави у першу чергу залежить від досконалості системи освіти, яку, до речі, визнають “найприбутковішою сферою людської діяльності”, так як закордонні спеціалісти підрахували, що інвестиції у початкову школу дають 40% прибутку, у середню – 110%, а у вищу – 340% [29, с.13].

Дослідження нами проблеми безробіття дозволило виділити його негативні і позитивні сторони як складової соціально-економічної ефективності [31, с.252–253]. Негативні аспекти носять економіко-психологічний характер, позитивні – економіко-моральний як на мікро-, так і на макроекономічному рівні. До речі, як свідчать результати досліджень, проведеними у США, збільшення рівня безробіття на 1%, якщо він не знижується протягом п'яти наступних років, збільшує число самогубств на 4,1%, тюремних ув'язнень – на 4,0%, убивств – на 5,7%, смертності від алкоголізму – на 1,9%, загального показника смертності – на 1,0% [32, с.126].

Економічна і соціальна ефективність взаємозв'язані, так як перша є матеріальною основою вирішення соціальних проблем, а соціальний розвиток (зростання добробуту населення, освітнього та культурного рівня, свідомого ставлення працівників до виконуваної роботи тощо), у свою чергу, суттєво впливає на підвищення ефективності суспільного виробництва. Зіставлення економічної і соціальної ефективності дає можливість вирахувати суспільні збитки від недорозвиненості соціальної сфери або неефективного її функціонування. Оцінка економічних і соціальних збитків від незадоволення об'єктивних потреб, від т. зв. “неотриманої” або втраченої

вигоди є орієнтиром національної економіки на ефективний і пропорційний розвиток.

Висновки до 2 розділу

Проведене нами дослідження теорії та методології аналізу економічних засад розвитку соціальної сфери у ринковому господарстві дозволяє зробити наступні висновки.

Визначено, що соціальна сфера є середовищем, в якому розгортаються взаємообумовлені процеси життєдіяльності соціуму з виокремленням соціально-економічних і політико-правових аспектів цього поняття. Розвиток сучасної системи життєзабезпечення як умови задоволення багатоманітних потреб індивіда і суспільства зазнає вирішального впливу соціалізації на мікро-, мезо- та макроекономічному рівнях.

Мікроекономічним рівнем, де соціалізація є процесом засвоєння людиною певної системи знань, соціально-культурно-економічних норм і цінностей, виступає сім'я. Головна функція сім'ї – формування людського капіталу – розкривається через систему функцій сім'ї на стадіях створення, виробництва і реалізації людського капіталу. У зв'язку із цим розширене розуміння сутності людського капіталу як закладеного сім'єю у результаті фінансових, емоційних, часових та інших інвестицій фізичного, розумового, творчого і морального потенціалів індивіда, які у подальшому дозволять йому отримати знання, здобути кваліфікацію, набути досвід та у результаті участі у суспільному виробництві – сприяти економічному зростанню й підвищенню добробуту.

На сучасному етапі українська сім'я перебуває у кризовому стані, так як перехідний період для неї по суті є економікою виживання. Це, з одного боку, активізує діяльність домогосподарств спрямовану на забезпечення себе засобами до існування, що сприяє становленню та розвитку малого і середнього бізнесу та формуванню середнього класу. З другого – інтенсифікація трудових та економічних функцій сім'ї негативно позначається на якісних характеристиках населення, що погіршує стан

здоров'я, зменшує час на відпочинок, підриває можливості виконання сім'єю її основної функції – формування людського капіталу. Це спричинює первинність дії принципу особистої відповідальності індивіда за власне життєзабезпечення, і відсуває на другий – відповідальність держави за створення умов для нормального функціонування системи життєзабезпечення населення через фінансування соціальної сфери.

Мезоекономічний рівень соціалізації пронизує підприємства та проявляється через тенденції:

- а) соціалізації умов виробництва;
- б) соціалізації праці.

Сучасний стан перерозподілу прав власності через приватизацію і розвиток акціонерної власності дозволяє дійти висновку, що соціалізація капіталу у трансформаційній економіці України перебуває у стадії формування. Підтвердженням цього є соціально-економічна незахищеність переважної більшості населення, незважаючи на наявність у них титулів власності – акцій. Тому на сучасному етапі акціонерна власність визнається з одного боку розпиленою, а з іншого – інсайдерською.

На макроекономічному рівні відбувається соціалізація результатів виробництва шляхом перерозподілу доходів відповідно до суспільних потреб з метою зменшення соціально-майнової нерівності і пом'якшення наслідків трансформаційних процесів. Це досягається за рахунок удосконалення економічних, соціальних, правових інститутів (оподаткування, кредити, інвестиції, фінансування соціальних програм, законодавство, соціальні служби), а також традицій, норм і цінностей, що утворює соціальний капітал нації.

ВИСНОВКИ

Проведене у магістерській роботі дослідження соціальної сфери у перехідній економіці дозволяє зробити такі висновки та висловити наступні пропозиції:

1. На сучасному етапі суспільного розвитку фундаментом трансформаційних перетворень виступає соціалізація економіки, яка пронизує усю систему життєзабезпечення населення на мікро-, мезо- та макроекономічному рівнях. На мікроекономічному рівні середовищем соціалізації є сім'я. На мезоекономічному – процес соціалізації пронизує підприємство та проявляється через: а) соціалізацію умов виробництва, б) соціалізацію праці. На макроекономічному – відбувається соціалізація результатів виробництва. В Україні соціалізація різних сторін життєдіяльності перебуває на стадії формування, тому спостерігаються явища соціальної незахищеності і соціально-майнового розшарування.

2. Сутність категорії “життєзабезпечення населення”, яка тлумачиться нами у широкому і вузькому розуміннях. Так, у широкому розумінні – це сукупність економічних, соціальних, політичних, правових, демографічних, культурно-духовних, екологічних й інших факторів, процесів і явищ, з одного боку, та виробництва, з іншого, результати взаємодії яких впливають на демографічну ситуацію, трудові ресурси і кваліфікацію робочої сили, освітній рівень і стан здоров'я населення, продуктивність праці, платоспроможність, структуру споживання, заощадження, соціальний захист тощо, що врешті призводить до задоволення потреб населення і визначає рівень життя суспільства.

3. Соціальна сфера є узагальнюючим соціально-економічним та політико-правовим поняттям, яке розглядається нами як середовище, в якому розгортаються взаємообумовлені процеси життєдіяльності соціуму, які визначають стан життєзабезпечення населення. При цьому соціальний аспект

поняття включає суб'єктивне відчуття індивіда щодо належності до тієї чи іншої соціальної групи з огляду на рівень доходів і витрат, здоров'я, освіти, культури, що визначає об'єктивний стан вищезазначених сфер суспільного буття.

4. Соціальна сфера в умовах трансформації ґрунтується на принципах системного поєднання державної підтримки розвитку соціальної сфери, комерціалізації суб'єктів соціальної сфери, залученні недержавних коштів на утримання соціальної сфери. Державне фінансування соціальної сфери, насамперед її соціально-культурної групи, зумовлене, по-перше, нездатністю ринкової економіки задовольняти потреби населення у соціальних благах, по-друге, глибокою диференціацією населення за рівнем доходів у перехідний період. Комерціалізація соціальної сфери більшою мірою доцільна у матеріально-побутовому секторі, де прикладання приватного капіталу, обумовлене швидким отриманням прибутку, є доцільним. Залучення “змішаних” фінансових ресурсів через спеціальні соціальні фонди, благодійництво, меценатство, спонсорство більшою мірою прийнятні у соціально-культурному секторі соціальної сфери.

5. Вибір моделі соціально-економічного розвитку обумовлений загальносвітовою тенденцією, з одного боку, до лібералізації, з іншого – до соціалізації економічних відносин, що втілюється у соціально орієнтованому ринковому господарстві або постіндустріальній економіці. Таке ототожнення пояснюється співставленням визначень постіндустріального суспільства, як суспільства, в якому головною продуктивною силою стає наука, що передбачає володіння знаннями й інформацією – основними елементами людського капіталу, та соціально орієнтованої ринкової економіки як такої, що підпорядковує виробництво суспільним потребам, серед яких чільне місце належить тим, які задовольняють соціально-культурні та духовно-моральні запити населення, визначають рівень і якість його життя, тобто спрямовані на формування людського капіталу.

6. Виділення економічної і соціальної ефективності, визначення їх показників дозволяє відслідковувати взаємозв'язок між суспільними витратами виробництва та задоволенням індивідуальних і суспільних потреб. Найкраще задоволення потреб за наявних ресурсів свідчить про максимальну ефективність в економіці у цілому, а отже й у соціальній сфері. Найважливішими елементами економіко-соціальної ефективності соціальної сфери є знання, які продукуються системою освіти, та стан здоров'я, як показник екологічної, демографічної, виробничої політики. Інвестиції у ці напрями життєдіяльності суспільства мають ефективний характер для мікро-, мезо- і макросуб'єктів господарювання.

7. Сім'я виступає тим мікросередовищем, де соціалізація є процесом засвоєння людиною певної системи знань, соціально-культурних і економічних норм та цінностей, виступає фактором самоствердження й адаптації індивіда до умов конкретного соціумного буття та є основою формування людського капіталу. Виокремлення функцій сім'ї стосовно формування людського капіталу дозволяє розширити розуміння сутності людського капіталу як закладеного сім'єю у результаті фінансових, емоційних, часових та інших інвестицій фізичного, розумового, творчого і морального потенціалів індивіда, які у подальшому дозволять йому отримати знання, здобути кваліфікацію, набути досвід та у результаті участі у суспільному виробництві – сприяти економічному зростанню й підвищенню добробуту.

8. Державне патрунування соціальної сфери обумовлюється неможливістю задоволення незведених суспільних потреб ринком і визначається з точки зору оптимізації соціального виграшу і соціальних витрат для досягнення максимального соціального добробуту. Раціональна поведінка держави як носія специфічних характеристик стосовно фінансування соціальної сфери виходить з її інтересів, пріоритетів, цілей і наявних ресурсів. При визначенні кола незведених суспільних потреб

визначальними повинні виступати такі фактори, як ментальність, національні традиції, рівень освіти, здоров'я і культури, правові основи, дотримання соціальної справедливості.

9. Основними принципами ефективного механізму функціонування соціальної сфери є: розмежування повноважень між державним і приватним секторами щодо виробництва і надання соціальних благ; раціоналізація державного фінансування соціальної сфери залежно від поставленої мети; підвищення платоспроможності населення як стимулюючого засобу щодо розширення доступу до товарів і послуг соціального призначення, які виробляються і надаються приватним сектором, за рахунок соціальної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2018. – 581 с.
2. Григорян Г.М. Социализация содержания экономической науки – решающая основа ее обновления // Социальная экономика. – 2018. – №1. – С.14–21.
3. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.:... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2019. – 952 с.
4. Слезингер Г.Э. Социальная экономика: Учебник. – М.: Издательство “Дело и Сервис”, 2018. – 368 с.
5. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Інститут економічного прогнозування; за редакцією академіка НАН України В.М. Гейця. – К.: Логос, 2017. – 500 с.
6. Гриценко А.А. Социальная экономия как наука // Социальная экономика. – 2018. – №1. – С.7–13.
7. Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общей ред. акад. В.И. Видяпина, акад. Г.П. Журавлевой. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 560 с.
8. Лазня І.В. Відносини власності в умовах формування ринкової економіки в Україні. – К.: Логос, 2014. – 316 с.
9. Рибалкін В., Мамічева Л. Акціонерна власність – внутрішня основа формування соціального ринкового господарства // Економіка України. – 2015. – №2. – С.47–56.
10. Рибалкін В., Мамічева Л. Механізм і форми реалізації акціонерної власності // Економіка України. – 2017. – №4. – С.67–74.
11. Рибалкін В.О., Лазня І.В. Теорія власності. – К.: Логос, 2017. – 279 с.

12. Адам Сміт. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй. – Port-Royal, Київ–2018. – 593 с.
13. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ., 4-е изд. – М.: “Дело Лтд”, 2011. – 720 с.
14. Карл Маркс и Фридрих Энгельс. – Сочинение. Изд. 2-е., Т.3. – Государственное издательство политической литературы. – М., 1955. – 629 с.
15. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Гелиос АРВ. – 2017. – 352 с.
16. Иммануил Валлерстайн. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Логос, 2020. – 368 с.
17. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2017. – 304 с.
18. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф.Фукуяма; Пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2020. – 474 с.
19. Краткий экономический словарь / Под ред. Ю.А. Белика и др. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1989. – 399 с.
20. Економічний словник-довідник: За ред. докт. екон. наук, проф. С.В. Мочерного. – К.: Феміна, 2012. – 368 с.
21. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 479 с.
22. Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 608 с.
23. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА–М. 2018. – 395 с.
24. Мица Є.В. Інвестиції. Соціальний аспект // Соціальна економіка. – 2019. – №1–2. – С.46–52.
25. Сатановська О. Роль держави в регулюванні економічних відносин // Економіка України. – 2017. – №11. – С.36–44.

26. Біла С.О. Ринкова трансформація соціальної сфери як запорука демократизації українського суспільства // Соціальна економіка. – 2019. – №3–4. – С.11–20.
27. Стігліц, Джозеф Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 2015. – 854 с.
28. Бланкарт Шарль. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С.І. Терещенко та О.О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В.М. Федосова. – К.: Либідь, 2017. – 654 с.
29. Буфетова А.Н. Модель заняття по темі “Роль государства в экономике” // Экономика. Вопросы школьного экономического образования. – 2017. – №1. – С.31–37.
30. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки: Популярний курс. – К.: МАУП, 2014. – 168 с.
31. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Основы экономической теории: Учеб. пособие. – М.: Рыбари, 2017. – 479 с.
32. Дікон, Боб та інші. Глобальна соціальна політика / Міжнар. орг. й майбутнє соц. добробуту / Б. Дікон, П. Стабс; з англ. А. Олійник та інші. – К.: Основи, 2017. – 346 с.
33. Панасюк Б. Основи ідеології суспільного життя // Економіка України. – 2017. – №12. – С.4–14.
34. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред.: І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2021. – 256 с.
35. Основи економічної теорії / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2019. – 472 с.
36. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика: Моногр. – К.: МАУП, 2017. – 576 с.
37. Папієв М. Світовий досвід застосування соціальних стандартів // Економіка України. – 2021. – №1. – С.4–8.

38. Социальное обеспечение в условиях социально ориентированной рыночной экономики (на примере Федеративной Республики Германии) // Общество и экономика. – 2012. – №3. – С.129–141.
39. Перехідна економіка: Підручник / За ред. В.М. Геєця. – К.: Вища шк., 2020. – 591 с.
40. Задорожный Г.В. Социальный экономист в эпоху ментальной эволюции // Социальная экономика. – 2019. – №1–2. – С.161–179.
41. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2019. – 470 с.
42. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К., Видавництво “Логос”. – 2020. – 627 с.
43. Задорожный Г.В., Коврига О.В., Смолоник В.В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства. – Х.: ХІБМ, 2017. – 192 с.
44. Скоров Г. Капитализму XXI века предстоит решать труднейшие задачи // Мировая экономика и международные отношения. – 2020. – №2. – С.3–8.
45. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society // The Public Interest. 1967. No 7. P. 102.
46. Рогинко С. Как построить рынок для людей // Эксперт. – 2019. – №19. – С.82.
47. Мясникова Л. “Новая экономика” в пространстве постмодерна // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – №12. – С.3–15.
48. Непокупна Т.А. Теоретичні аспекти дослідження соціального ринкового господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Економічна серія №468. – Харків, 2017. – 295 с.
49. Агапова И.И. История экономической мысли. Курс лекций. – М., Издательство ЭКМОС, 2015. – 248 с.

50. Браун Ганс-Герт. Рыночное хозяйство и Вашингтонский консенсус // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2021. – №8. – С.40–44.
51. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций. – М.: Издательство БЕК, 2013. – 352 с.
52. Непокупна Т.А. Проблеми формування економічних засад розбудови соціальної сфери в Україні // *Теорії мікро- макроекономіки. Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу і аспірантів*. Вип. 4. – Київ, 2017. – 223 с.
53. Людвиг Эрхард. Благосостояние для всех: Пер. с нем. – М.: Начала-Пресс, 2008. – 335 с.
54. Херрманн-Пиллат К. Социальная рыночная экономика как форма цивилизации // *Вопросы экономики*. – №12. – 2017. – С.48–53.
55. Государство в переходной экономике // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2019. – №2. – С.20–31.
56. Нестеренко В., Рокоча В. Державне регулювання в соціальному ринковому господарстві ФРН // *Економіка України*. – 2011. – №5. – С.38–46.
57. Нестеренко В., Рокоча В. Економічна політика в соціальному ринковому господарстві // *Економіка України*. – 2011. – №12. – С.30–38.
58. Хайнц Ламперт. Социальная рыночная экономика. Германский путь. – М., 2011. – 224 с.
59. Бодров В. Г., Кредисов А.И., Леоненко П.М. Соціальне ринкове господарство. – К.: Либідь, 2012. – 128 с.
60. Непокупна Т.А. Соціальне партнерство як основа становлення соціальної справедливості // *Соціальне партнерство та його роль у становленні ринкової економіки в Україні. Збірник наукових праць*. – Харків: ХІБМ, 2017. – 222 с.
61. Зарицкий Б.Е. Людвиг Эрхард: секреты “экономического чуда”. – М., Изд-во БЕК, 2014. – 290 с.

62. Самуэльсон П. Экономика. Т. 2. – М.: НПО “Алгон”. ВНИИСИ “Машиностроение”, 2011. – 413 с.
63. Сіденко С. Соціальний вимір ринкової економіки. – К.: “Київський університет”, 2015. – 248 с.
64. Задорожный Г.В. Социальному партнерству в образовании нет альтернативы в Украине // Социальная экономика. – 2019. – №1–2. – С.203–207.
65. Карл Поппер. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. / Перекл. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 2011. – 444 с.
66. Бердяев Н.А. Философия неравенства. Письма недругам по социальной философии. – 2-е изд., испр. – Париж, 1970.
67. Маркс К. Немецкая идеология. – К.Маркс, Ф.Энгельс., Т.3. Соч., 2-е изд., 1955. – 629 с.
68. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – К.Маркс, Ф.Энгельс. Т.20. Соч., 2-е изд., 1961. – 827 с.
69. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи; Пер. с англ. и общ. ред. Г.Г. Сапова. – М.: Дело, 2017. – 864 с.
70. Никифорова О. Бертран де Жювенель. Этика перераспределения. Реферат книги // Экономические науки. – 2008. – №1, 2.
71. Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни / Под ред. Н.П. Федоренко и Н.М. Римашевской. – М.: Наука, 1986.
72. Стоимость жизни и ее измерение / Под ред. В.М. Рутгайзера и П. Шпилько. – М.: Финансы и статистика, 2008.
73. Социальная статистика: Учеб. / Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 416 с.
74. Статистичний щорічник України за 2019 р. / За редакцією О.Г. Осауленка. – К., 2020 р. – 663 с.

75. Куценко В. Зміцнення соціальної бази реформ – шлях до подолання бідності // Економіка України. – 2019. – №2. – С.27–34.
76. Гнибіденко І. Ефективність пенсійної системи в Україні та її реформування на страховій основі // Економіка України. – 2017. – №12. – С.15–18.
77. Демографическое развитие Украинской ССР. К., Институт економіки АН УРСР, 1977.
78. Статистичні таблиці з послання президента України до Верховної Ради України від 15.04.2020 р. // Економіст. – 2020. – №7. – С.34–80.
79. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: ... С.В. Мочерний (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2018. – 848 с.
80. Непокупна Т.А. Проблеми економічної ефективності у соціальній сфері України // Теорії мікро- макроекономіки. Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу і аспірантів. Вип. 3. – Київ, 2017. – 221 с.
81. Чистілін Д. Еволюційний розвиток світової економіки та інтеграція України // Економіка України. – 2017. – №1. – С.80–87.
82. Куценко В., Богущ Л. Потенціал сфери охорони здоров'я: регіональні аспекти // Економіка України. – 2017. – №3. – С.61–69.
83. Низька зарплата шкідливіша від алкоголю та куріння // Голос України. – 31.10.2019.
84. Семенов А. Посттейлоризм и теория человеческого капитала // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – №9.
85. Семенов А. О человеческом капитале и “детейлоризации” // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – №11.
86. Куценко В., Удовиченко В., Опалєва І. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України // Економіка України. – 2015. – №1. – С.12–21.

87. Каленюк І. До питання про освітній потенціал країни // Економіка України. – 2018. – №11. – С.70–77.
88. Каленюк І. Освіта у ринковому середовищі та неекономічні цінності // Економіка України. – 2020. – №7. – С.67–73.
89. Вильховченко Э. О “посттейлоризме” и “человеческом капитале” // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – №11. – С.138–140.
90. Морова А.П. Инвестиции в человеческий капитал и социальную инфраструктуру // Социс. – 2015. – №9. – С.72–77.
91. Иванов Н. Человеческий капитал и глобализация // Мировая экономика и международные отношения. – 2021. – №9. – С.19–31.
92. Архиреев С.И. Социальный капитал как элемент нематериального капитала трансформирующейся экономики // Социальная экономика. – 2018. – №2. – С.5–11.
93. Harvey M.G., Lusch R.F. Balancing the intellectual capital books: intangible liabilities // Europ. management Journal – 2017. – Vol. 17 – №1. – P.85–92.
94. Гойло В. Интеллектуальный капитал // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – №11. – С.68–77.
95. Кравцов И.И. Интеллектуальный капитал инновационной деятельности // Экономика и коммерция. Сер. 9. Электр. техника. – М., 2011. – Вып. 4. – С.30–39.
96. Старобинский Э.Е. Интеллектуальный капитал предпринимателя. – М., 2013. – 301 с.
97. Цвылев Р. Социальный конфликт в постиндустриальной экономике // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – №10. – С.33–41.
98. Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций. Изд-во МГУ, 2012.

99. Непокупна Т.А. Деякі аспекти формування соціального захисту безробітних у перехідній економіці України // Теорії мікро- макроекономіки. Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу і аспірантів. Вип. 8. – Київ, 2018. – 281 с.

100. Социальный менеджмент / Под ред. С.Д. Ильенковой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2015. – 271 с.

101. Бровко Т.В., Непокупна Т.А. Інвестиції в освіту як фактор конкурентоспроможності підприємства // Матеріали УІІ Міжнародної науково-практичної конференції „Наука і освіта, 2021”. Том 11. Інвестиційна діяльність. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2021. – 92 с.

102. Куценко В. Освіта на порозі ХХІ століття // Економіка України. – 2012. – №12. – С.60–67.

103. Гордей О.Д. Бюджетний механізм забезпечення зростання суспільного добробуту // Фінанси України. – 2020. – №4.

104. Економічна теорія. Посібник вищої школи / Під загальною редакцією Воробйова Є.М. – Харків–Київ, 2020. – 704 с.

105. Arrow K.J. The Potentials and Limits of the Market in Resource Allocation. In: G.R.Feiwel (ed.). Issues in Contemporary Microeconomics and Welfare. London: Macmillan, 1985, p.107-124.

106. Бровко Т.В., Непокупна Т.А. Проблема колективного вибору у теорії і практиці суспільного добробуту // Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції „Динаміка наукових досліджень’2021”. Том 52. Економічна теорія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2021. – 60 с.

107. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості (Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції). Ч.1. Р. 1, 2. – Київ-Луцьк. – 2011. – 345 с.

108. Arrow K. Social Choice and Individual Values, 2 nd ed. (New York: Wiley, 1963).

109. Сен А. Развитие как свобода // Пер. с англ. под. ред. и с послеслов. Р.М. Нурева. – М.: Новое издательство, 2021. – 432 с.
110. Костюк В.Н. История экономических учений. – М.: Центр, 2015. – 224 с.
111. Непокупна Т.А. Гамалій Ю.А. Визначення обсягів і рівня безробіття в Україні // Наукові записки: Матеріали звітної наукової конференції викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету. – Полтава: ПДПУ, 2021. – 232 с.
112. Закон України “Про внесення змін та доповнень до Закону України “Про зайнятість населення” // Юридичний вісник України. – 2015. – №1.
113. Ходзінський К. Сучасний стан праці в Україні та проблеми її інтенсивності // Економіка України. – 2021. – №8. – С.57–62.
114. Соціально-економічне становище України за 2020 р. // Економіст. – 2021. – №1. – С.6–11.
115. Коровіна З., Ігольников О. Про єдину систему пенсійного забезпечення, обґрунтовані тарифи на житлово-комунальні послуги без пільг і привілеїв // Економіка України. – 2017. – №1. – С.47–55.
116. Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціоекономіка. – К.: Просвіта, 2013. – 336 с.
117. Величко О. Бюджетне фінансування соціальної інфраструктури: проблеми та перспективи // Економіка України. – 2015. – №2. – С.39–44.
118. Щетинин В. Человеческий и вещественный капитал: общность и различие // Мировая экономика и международные отношения. – 2020. – №8. – С.55–61.
119. Бровко Т.В., Непокупна Т.А. Проблема соціалізуючої ролі вищої освіти як фактору конкурентоспроможності національної економіки // Матеріали регіональної науково-методичної конференції “Формування

стратегії конкурентоспроможності освіти в регіоні”. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2021. – 304 с.

120. Зубец М. Государства крепнут благосклонностью к науке // Экономика Украины. – 2020. – №3. – С.15–21.

121. Меньшикова О. Экономически активное население как объект социального менеджмента // Проблемы теории и практики управления. – 2017. – №6. – С.98–103.

122. Тютюнникова С.В. Бедность как социально-экономический феномен: содержание, формы, стратегии преодоления в современном мире // Социальная экономика. – 2018. – №3–4. – С.88–102.

123. Михайло Лоцінін. Економетрія критерію бідності // Економіст. – 2017. – № 3. – С.110–116.

124. Непокупна Т.А., Шинкаренко Р.В. Методологічні аспекти проблем зайнятості та механізм регулювання ринку праці // Економіка і регіон. – 2020. – №1. – С.127–129.

125. Віктор Шпак. Особливості малих підприємств в Україні та за кордоном // Персонал. – 2020. – №6. – С.78–83.

126. Петрова І. Загострення проблеми прихованого безробіття // Економіка України. – 2014. – №3. – С.47–55.

127. Бобков В. О программе повышения уровня и качества жизни // Проблемы теории и практики управления. – 2017. – №6. – С.92–97.

128. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 2 березня 2017 р. №1533–III / Закони України. Том 19. – Київ, 2017. – С.352–383.